

С. СМЕРЕЧИНСЬКИЙ

Куди йде українська мова

(ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДИКАТИВНИЙ НОМІНАТИВ ТА „ПРЕДИКАТ.“ ІНСТРУМЕНТАЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ¹⁾)

I

Номінатив предикативний (бо він здебільшого належить до зложеного присудку), або, як його ще звуть, другий номінатив (перший — підмет, другий — до присудку), — чи не найбільша особливість української мови проти польської та російської, де на місці предикативного номінатива набув і де-далі все більшого набуває поширення т. зв. „предикативний“ інструменталь²⁾

Зберігши широко предикативний номінатив (акузат. і датив також) навіть у тих позиціях, що їх уже не знають ні польська ні російська, — українська мова (народня) йде шляхом обмеження предикативного інструменталю, розвиваючи в певних випадках на його місці поруч із номінативом прийменникові та ин. конструкції і наближаючись цим до мов романських³⁾. До української мови цілком (як покаже дальший виклад) можна застосувати сказане в Miklosich'a: „Wenn man die einzelnen slavischen Sprachen in betreff dieser Anwendung des instr. mit einander vergleicht, so nimmt man wahr, dass einige unter ihnen jezt die letzten überreste derselben aufzuweisen vermögen und dass in anderen dieselbe immer mehr zu gunsten der auf den classischen sprachen fussenden syntax, die man die allgemein europäische nennen kann, eingeschränkt wird (Mikl. op. s. 727).“

І от, доводиться констатувати, що на цю величезної ваги своєрідну прикмету української мови досі звертали аж надто мало уваги. Її або не добачали (Др. Ом. Огоновський, проф. О. Синявський, М. Йогансен та ин.⁴⁾) і освітлювали зовсім, як у російській або польській мовах, або ж її бачили, її підносили, її відтіняли навіть, але не досить (Др. В. Сімович, Др. Ст. Смал-Стоцький, О. Курилова, проф. Ів. Огієнко та найповніше й найґрунтовніше в своїх

¹⁾ Стаття дискусійна.

²⁾ Акад. А. Шахматов зве його „присудкове ім'я“: Назовем этот творительный падеж сказуемым именем. „Синтаксис русского языка. Ленинград, 1925, ст. 170. Про неточність назви „предик.“ інструменталь див. F. Miklosich. Vergleichende Grammatik der slavischen sprachen. Vierter Band. Syntax. Wien, 1883, ст. 727, а також у проф. Д. Овсянко - Куликовського. Синтаксис русского языка. С.-Петербург, ст. 155.

³⁾ Пор. F. Miklosich, op. cit., ст. 726: „Dieser regel (про застосов. номінативу й акузативу предикативних С.) folgen auch die romanischen sprachen, die jedoch hier wie mlat. in einigen fällen durch anwendung der praepositionen ad und pro gestört wird“

⁴⁾ Др. Ом. Огоновський. Грамматика русского языка для школъ среднихъ. Львовъ, 1889, ст. 176 — 177; О. Синявський. Украинский язык. 1924, ст. 84; Мих. Йогансен. Украинский язык. Киев 1923, ст. 29, 33 — 34.

цінних працях проф. Є. Тимченко¹⁾. У працях останніх учених ця прикмета української мови виловлюється в найголовніших своїх рисах уже досить виразно. Проте, пояснюючи її і намагаючись дати певні правила (коли номінатив, а коли інструменталь), звичайно допускають певні методологічні упередження (про них далі), що їхні наслідки для літературної української мови можуть бути шкідливі: вони бо прищеплюють, на нашу думку, неправдивий погляд, ніби-то українській мові однаково властиві обидва відмінки, ба ще й з певними відтінками, як і в російській та польській мовах. Проф. Є. Тимченко, що йому належать найґрунтовніші й найцінніші розвідки про номінатив та інструменталь предикативні в українській мові (див. *op. cit.*), приймає навіть думку, що панує в питанні про предик. номінатив та інструменталь у рос. мові²⁾, ніби „форми інструменталю потроху випирають форми з номінативом“ (Ном. і дат. в ук. м., 17), хоч з усього викладу в обох цитованих вище розвідках та добраних прикладів такий висновок зробити трудно. Спричинилось до цього, на нашу думку, те-що, прийнявши наперед погляд, виставлений від Потебні проти погляду Miklosich'ового й Бусласевог³⁾ про первісність форм з номінативом, про все більшу перевагу форм із інструменталем та про спільність цього процесу для всіх слов'янських мов,—уже якимось не зважають на те, що в українській мові відбувається процес зовсім інший, і застосовують до української мови ті самі правила, що їх вироблено переважно для польської та російської мов, де звороти з інструменталем, існуючи поруч з номінативом, набули іншого значіння, так наче й українській мові властиві обидва звороти, так наче й в українській мові вони мають якісь свої відтінки. Це-ніби-то „в пред. інструменталі виражена неістотна, змінна ознака, а в пред. номінативі істотна, незмінна“ (пор. О. Курило, Уваги, 78) що „в оруднику стоїть воно (присудкове ім'я С.) тоді, як про когось балакається, що він тільки виступає в якійсь ролі, під якимось видом, в називнику тоді, як балакається про когось, що він справді є тим, чим його малює присуд“ (Др. В. Сімович, *op. cit.*, ст. 367⁴⁾). Пор. із цим також подані в Miklosich'a (*op. cit.* 737—741) означення різниці між номінативом та інструменталем від польських, російськ. та ин. дослідників, а також у проф. Овсяннико-Куликовського (*op. cit.*, 165), де його подано майже тими самими словами, що й в українських. Ці самі (рос. і польсь.) правила ми бачимо й по наших найпопулярніших підручниках. Так, у грам. О. Синявського — „постоянный и

¹⁾ Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan von Smal-Stocky und Theodor Gartner. Wien, 1913, ст. 400—404; Др. В. Сімович. Граматика української мови, Київ — Ляпциг. 1919, ст. 366—368, 481; О. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. 3. 1923, ст. 77—88; проф. Ів. Огієнко. Чистота й правильність української мови. Львів, 1925, ст. 151—152; проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь в українській мові. У Києві — 1926, ст. 79—89 та його-ж „Номінатив і датив в українській мові. У Києві — 1925, ст. 15—22.

²⁾ Пор. хоч-би проф. Овсяннико-Куликовський: „Они (інструменталі С.) стали появляться в отдаленной древности, но развивались постепенно;... с течением времени получили преобладание и стали вытеснять или ограничивать форму составного сказуемого со вторым именительным. *op. cit.*, ст. 164.

³⁾ ... ursprünglich war sie (зворот з інструменталем С.) allen (слов'янським мовам С.), gemeinsam. Miklosich, *op. cit.*, 727; Потебня, Из зап. по русск. гр. II, 443—535, див. проф. Тимченко, Ном. ст. 17—18; О. Курило, Уваги, 78.

⁴⁾ Пор. „Hingegen (проти номінативу С.) läßt der Instrumental als Prädikatskasus merken, dass das Subjekt oder Objekt entweder nicht wirklich das ist, was das Wort im Instrumental aussagt, dass es nämlich das nur vorstellt, davon nur das Aussehen, die Gestalt hat oder angenommen hat, oder dass es nur vorübergehend oder nebenher in einer solchen Rolle auftritt. Dr. Smal-Stocky, *op. c.* 401.

не постійний признак“, „временное состояние“ (Ор. с., 84), у П. Горещького — „змінна, неістотна і тимчасова ознака або стан підмета і незмінний, істотний“¹⁾, у Гр. Іваниці так і говориться, що „форма именительного пад. в роли именной части сказуемого выступает, как и в русском, наравне с формой творит. пад. (подкресл. мое С.), також — „постоянный признак и непостоянный, временный“²⁾. Про такі ляпсузи, як у підручнику М. Йогансенів, що в нього вийшло, ніби в укр. мові „Существительное или прилагательное, составляющее часть составного сказуемого может (только может С.) стоять в именительном падеже... но чаще ставится в литературном языке с творительным падежом“ (ор. cit., 29) та що „при настоящем времени глагола „бути“ (форма е) в украинском литературном языке обычно ставится творительный“ (ib. 33—34), що навіть у рос. того нема, — згадуємо лише для того, щоб показати, як легко ставляться до цього явища навіть філологи. Проте, перевага номінативу це така для української мови характеристична прикмета, що далі оминати й недобачати її вже ніяк не можна. І справді, вже останніми часами маємо тут певне зрушення. Найбільше тут важать згадані вище праці проф. Є. Тимченка та О. Курилової. Так, О. Курилова, дослідивши у своїх „Увагах“ великий етнографічний матеріал, — уже констатувала, що „коли в російській літературній мові можна в присудковому номінативі вбачати здебільшого істотну, незмінну ознаку, а в присудковому інструменталі — ознаку неістотну, змінну, — то українська мова сильно ухиляється від цього правила“ (підкресл. мое С.) (Ор. cit. 78). Проте, навівши приклади такого ухилу, О. Курилова ще не відходить цілком від „правил“ рос. мови і подає для української мови вже таке правило, як і сама зауважує, „у великій мірі узагальнене: в інструменталі виражена неістотна, змінна ознака; в номінативі може бути виражена і істотна, незмінна, і неістотна, змінна ознака, — цим³⁾ українська, передусім наддніпрянська мова, архаїчніша від російської та польської мови“ (ibidem). Отже, ніяких „відтінків“, що обмежували б вживання номінативу нема: номінатив може бути при всіх відтінках. Інструменталь — навпаки, обмежено. „Узагальненість“ тут тому, що в українській мові відбувається зовсім инший процес, і правила, справедливі для рос. і польс. мов, навіть пристосовані, обрізані для укр. мови, — не можуть охопити й пояснити явищ української мови. Проф. Є. Тимченко теж констатував, що „важко достерегти якої семазіологічної різниці між обома відмінками в тім самім реченні“ (Ном., ст. 17). Відзначивши позиції, де може бути тільки номінатив: 1. Коли значимо стан або прикмету без обмежі на певний час, загально; 2. Коли підметом речення займенник то, це; 3. Коли дієслово „бути“ кладеться в гаданім способі (тепер часточки *б, би*) і де інструменталь уже зовсім неможливий“, — проф. Тимченко зауважує: „коли номінатив означає стан або прикмету тимчасову, несталу, принагідну, випадкову, не цілком властиву підметові, а тільки, що належить йому про певний час, то тут ми маємо вагання номінативу з інструменталем; той інструменталь може конкурувати з акузативом і приєменником за або з локативом множ. і приєменником *в (у)*“ (Ном. 18). Отже проф. Тимченко проти означень попередніх дослідників (Др. О. Огоновський, Dr. Smal-Stockyj,

¹⁾ П. Горещький — Ів. Шаля. Українська мова, 1926, ст. 97.

²⁾ Гр. Іваница. Курс украинского языка. 1925, ст. 100.

³⁾ Див. Потебня, Из зап. II², 515.

Др. В. Сімович, проф. О. Синявський, Гр. Іваниця та ин.) остаточно збиває чужі укр. мові „правила“: виходить, що номінатив означає все те, що за попередніми дослідниками мав означати інструменталь. Ще й більше, проф. Тимченко констатує тут „вагання“¹⁾ номінативу з інструменталем. Отже, як бачимо, позиція інструменталю тут зовсім не є певна, а до того-ж із цим інструменталем крім номінатива, ще конкурують акузатив з прийм. за і льокатив множ. з прийм. в (у). Замість — „Вже Маруся гістем у нас“ Чуб. IV, 286 говорять: „Вже Маруся (гість, за гостя, в гостях) у нас“. Ще більше, в сполученні з прикметниками проф. Тимченко відкидає вже „вагання“ і просто констатує: „В сполученні з прикметниками номінативна форма переважає, так, напр., в теперішнім часі тільки номінатив, так само номінатив завсіді в сполученні з причасниками (дієприкметниками)“ (Ном. 19, підкресл. мов. С.). Проф. Ів. Огієнко також констатує перевагу номінативу: „В класичних мовах іменникова частина зложеного присудку ставилася в називнім відмінкові... Цей самий спосіб зберегла українська мова й до днесь... Рідше іменникову частину ставимо в оруднім відмінкові... (ор. cit., 151). А Др. В. Сімович уже рішуче й цілком слушно констатує, що коли за присудок „самий прикметник, то він ніколи (підкресл. Др. ове Сімовичове С.) не може вживатися в оруднику“ (ор. с. 367)²⁾.

Для нас тут не має великої ваги питання, які звороти (номінативні — Потебня й за ним Овс.-Кул. о. с., ст. 164 чи інструментальні Miklosich) були в книжній мові давніші: ми бо всю увагу переносимо на живу народню мову українську й гадаємо, що які-будь висновки тут слід робити лише від неї йдучи. Не має великої ваги тому, що висновки, базовані на матеріалі мови книжньої, що завжди була більшою чи меншою мірою чужа народній, та ще й в умовах різних впливів, перемішання пам'яток то-що, — не можуть бути цілком певні. Не маємо бо достатніх підстав (маючи лише окрушини нар. укр. мови, що їх можна виділити з чужих книжніх) з певністю сказати, що було в старій народній укр. мові. Не можна бо й погодитись, напр., із висновком (подає прикл. Зограф. та Маріїн. Єванг.) проф. Овсянико-Куликовського, що „в ц.-слов'янській мові зворот з другим номінативом — правило, але зрідка вже трапляється й форма з інструменталем предикативним“ (ор. cit., 164), — бо-ж тут ніяк не можна не зважати на велику залежність ц.-слов'янської мови від грецької, що за нею вона йшла в своїх перекладах здебільшого безоглядно. Чи не тому де-далі в пам'ятках все збільшувалась кількість інструменталів, і так мало їх у найдавніших, що за причину тут не „процес розвитку інструменталу“ (принаймні для української мови), а процес „емансипації“ від впливів ц.-слов'янської мови (а в ній грецької). Отже можливо, що питомий зворот був для ц.-слов. саме інструментальний (отже архаїчніший), можливо Miklosich і слушно мав його за „*eigenthümlich slavische ausdrucksweise*“ (Mikl. op. s., 740).

Але, це не має тут великої ваги. Вважаємо, що єдиний правильний шлях — це відкинути наперед узяту думку, засновану до того-ж на непевному (не відомо, як було в справжній нар. укр. мові давній) матеріалі, — що ніби форми інструменталю „вибирають“ форми з

¹⁾ На нашу думку слово „вагання“ тут не точне, бо номінатив і прийм. звороти і тут переважають.

²⁾ Хоч Др. В. Сімович висловлює цілком слушну думку, що дійсно відбиває особливості української мови, та на мотивування його пристати не можна. Див. подане вище Др. ове Сімовичове означення різниці між відмінками.

номінативом (що може й справедливо в погляді на розвиток рос. мови)¹⁾ та що в цім процесі укр. мова йде в однім напрямку з іншими слов'янськими (чи точніше з польською та російською), і базуватись на самій тільки народній українській мові. Констатуємо, що дає нам народня українська мова, і аж тоді побачимо, куди, в яким напрямку йде процес в українській мові: чи до переваги інструменталю, чи до його обмеження; чи дійсно форми інструментальні „вибирають“ форми з номінативом, чи дійсно він (інструменталь) захоплює де-далі все ширші позиції, чи навпаки — де далі свої позиції втрачає. І тоді, — як-що ідентифікувати стару нар. укр. мову (в питанні про номінатив-інструменталь) з старою книжною, і вважати, що в старій нар. укр. мові панував номінатив, то треба визнати, що, не вважаючи на довгі віки чужих (польських та російських переважно) впливів, — українська мова йде своїм шляхом, від них відмінним. А саме: зберігши старі позиції номінативу, українська мова йде разом із романськими, розвиваючи де-далі конструкції приємникові²⁾. Як-що первісні були звороти з інструменталем, — то доведеться визнати, що укр. мова з якихось причин, будь то Miklosich'ів „europäismus“³⁾ чи інші які, — почала на місці цього інструменталю розвивати номінатив та приємникові конструкції, та що українська мова знов таки йде своїм шляхом, від польської і російської відмінним: іде до обмеження інструменталю.

Друге, що заважає встановити правильний погляд на процес, що відбувається в українській мові, — це не досить виразне розмежування самого матеріялу — тих конструкцій, що їх розглядають у „предикативному інструменталі“. У питанні про номінатив та інструменталь предикативні не буде доти ясности, доки виразно не відмежувати звороти, де інструменталь уже не є „предикативний“ (при дієслові не форм. апозиційний інструм. з темпор. відтінком, інструм. порівняння і т. ін.) — від зворотів „суто“ предикативних, де лише й може бути мова про пред. номінатив та інструменталь.

II

Отже, оминаючи матеріял книжної мови, і базуючись на самій лише мові народній, — розгляньмо насамперед, чи дає вона достатні підстави, щоб уважати за проф. Тимченком (стоїть на ґрунті попередніх дослідників), ніби „форми інструменталю потроху вибирають форми з номінативом“ та ніби інструменталь захопив уже всі позиції опріч поданих для номінативу у проф. Тимченка (Ном. і д. ст. 17—18)⁴⁾.

¹⁾ Пор. Овсяннико-Куликовський, що йде за Потебнею, оп. с., 164 „вместе с тем видно, что творительный предикативный все более распространяется“.

²⁾ Цікаво-б докладніше з'ясувати цю близькість до роман. мов, бо-ж наближається укр. мова до них і инш. сторонами.

³⁾ Пор. Mikl. op. s., 740: Die den europäische Sprachen analoge ausdrucksweise drängt die eigenthümlich slavische immer mehr zurück, eine Erscheinung, die sich auch in anderen Sprachen unseres Welttheils beobachten lässt: denn ein gewisser man möchte sagen, europäismus strebt die Sprachen der an der Cultur theilnehmenden Völker Europa's wie zu einem idiom zu vereinigen. Wer die Tendenz der Sprachen unseres Welttheils nach einer gewissen Gleichförmigkeit nicht beachtet, wird sich die allmähliche Metamorphose der slavischen Sprachen nicht erklären können. Nicht alles geschieht in den Sprachen von innen heraus“.

⁴⁾ Так само оминаємо тут питання, що вже має навколо себе значну літературу, про те, як узагалі розвинувся „предикативний“ інструменталь з індо-європейських предикативних номінативу, акузативу й дативу. Див. про це в проф. Тимченка (Інструм., ст. 79).

І. ПРЕДИКАТИВНИЙ НОМІНАТИВ У ЗВОРОТАХ З ОСОБОВИМИ Й НЕОСОБОВИМИ ФОРМАМИ ДІЄСЛОВА „БУТИ“ (ДІЄСЛОВО ЧИСТОЇ ФОРМАЛЬНОСТІ, АБСТРАКТНОСТІ)¹⁾

а) Номінатив-речівник

1. Теперішній час. Я знатиму, що він у мене не купець, а душогубник Е. 36. XIV, 75.—Січ нам і мати, а Великий Луг батько... Кул. ЧР, 46.—Що людям плач, те йому іграшка іб. 47.—... і от уже ми тепер рідні брати... іб. 58.—Латинці і мені враги Котл. Е. V.—Ні, каже бибич, у мене Незнайка не засранець Е. 36. XIV, 28. Тепер же я ні дівушка ні вдова Гн. в. II, ч. 1, 49.—Історія бо народу не те що історія царства або гетьманства Кул. VI, Г., 461.—Вийди, вийди, кгаздиненько, Бо'сь вже сирота Рудч. ЧП, 164.—Який пройди світ єсть Еней Котл. Е. IV. Що з Турном дружба єсть пуста іб. VI.—І смерть моя вам єсть потіха іб. Не то сирота, що роду нема, а то сирота, що долі не має Ном. 10690.—Чоловік собі не ворог Закр. 222., Тимч. З акузат. і прийм. за: Тепер же він за попа в нашому селі С. А хто у вас за старосту? С.

2. Минулий час. ...Я, каже, чумака був, гнав 12 возів чи з рибою чи з сіллю Е. 36. XIV, 55.—Прощу вас благословенія, вас батюшко, і вас, матушко, на Найді вінчатьця, щоб вона була мені жена, а я їй муж іб. 87.—У сього царя мати була собі відьма і волшебниця, іб. 106.—Чоловік п'яниця був, а жінка щей більше п'яниця Гн. в. IV., 20.—Бо запевне грішниця я була велика, що Господь послав на мене таке лихо К. Черн., 222.—Був я гетьман, володів Україною, з царями-королями водився як з рівнею, а тепер на чужій стороні в пониженні, в неволі іб. 214.—Мене повінчали, я не дівка була, а мужатая жона іб. 171.—...адже він не нашого царя був холоп, а польський чи турецький іб. 161.—Не жінка вона тобі була іб. 129.—Мазепа мені великий приятель був іб. 72.—...що й на світі нема такого злиденного города, дарма що кияне були магдебурці Кул. VI, Г, 200.—Інший був і не Лях з роду свого, а рівно з Ляхами стояв за панську юрисдикцію іб. 201.—Ото-ж були ті князьки—Русь разом і воїни і торгові люде іб. 214.—...сам він був і суддя над ними, сам їх карав і милував... іб. 223.—Хто-ж був державець з діда прадіда... іб. 294.—Ну, не така ж бо вона молодиця була та вдова попада... іб. 360.—Добре всі знають... що Трахтомирський монастир... був козача маєтність іб. 147.—Предислав той Лянцкоронський був лицар старосвітського литовського роду Збигнівів іб. 47.—Як хилились козаки під руку старости, були вони тоді міщане... іб. 52.—...руйнувати і пліндрувати Волощину було в них сьвяте діло... іб. 97.—Патріарх царіградський був найстарший суддя в духовних справах... іб. 419.—Козак був той, хто роздобував собі хліб далеко від домівки... іб. 92.—...щоб він був хазяїн добрий... Квіт. М. 95.—Я був би баба, а не козак, коли-б заплакав од свого лиха Кул. ЧР. 50.—...тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися... іб. 53.—...хоч би

¹⁾ З причин від автора незалежних (брак місця) доводиться зменшити кількість добраних прикладів. Тим і подаємо більше прикладів з речівниками і менше з прикметниками, де перевагу номінативу вже визнано. Зазначаємо, що кількість прикладів така велика, що мови про якийсь спеціальний чи випадковий добір бути не може

вона була сто раз княгиня... іб. 104.— А той Грива був старий ділизний чоловік Кул. Ор. 3.— Да й був собі той князь стрілець такий... іб. 6.— Бо ця була сестриця Турну Котл. Е. VI.— Тоді б Турн первий лицар був іб. Був знахур в порошках нешпетний іб.— Чи я в лузі не калина була Гн. в. П. ч. I. 89.— Не може быть, щоб ви були богатирі.— Ні, богатирі Е. 36. XIV. 40.— Щоб собі були брат та й сестра Е. 36. XII. 153.— А він, як був поганин, то сьм звав Плакида іб. 161.

З акузативом і прийм. *за*: Не піддався український Русин тому ляканню, що за звичай було в толкувателів Письма Кул. VI. Г. 432.— За кучеря був у його чоловік... Е. 36. XIV. 39.— За ватажка бували в них которі найкраще степи й прикмети знали Кул. VI. Г. 225.— Хмельницький був при Барабашеві за писаря К. I. 1.167 (Мік. С. 409). Сокіл був за дружка. б. 66. іб. Що ти був у мене за наймита Е. 36. XII. 160.

З лъокат. множ. і прийм. *в (у)*: ...іздячи... у близький монастир, де пробував у ченцях його рідний дядько Кул. VI. Г. 466. Була у своєї подруги в дружках о. 81. (Мікл. С. 659).

Інші констр.: Козарлюга з його був добрий Кул. VI. Г. 97.— Що за бравий козак був би з Харла, коли б його не скалічено іб. 332.

б) Номінатив-прикметник

Найдужчий з тих непахарських народів були Козаре Кул. VI. Г. 9 і 212.— ... не знавши того, щоб вона з ким иншим була повінчана К. Ч., 179.— ... а казав нам, щоб ми покірні були ляхам іб. 88.— Оце, каже, Оленко, я твоїх братів поік та поїв, щоб ти мені рідніша була Е. 36. XIV. 215.— Було тоді Чорне море ще не турецьке й не татарське Кул. VI. Г. 13.— ... дарма, що всі були там рівні між себе братчики... іб. 69. Як я був ще малий, то тато... Е. 36. VII. 28. Інш. констр.:— ... а є слава і свята пам'ять лицарям-козарлюгам, що побороти таких, як були Варяги, дуків, вельможну шляхту лядську Кул. VI. Г. 209.— ... щоб заховатись иншим часом од хижого натовпу, як от були й тії Русь Варяги іб. 214.

а) Номінатив-речівник.

3. Прийдешній час. Я твій товариш буду щирй Котл. Е. V.— То буде нам Еней сусід іб. VI.— ...ут Енеус Вам буде рекс, Амаді зять іб. Що Турн-князюк не буде зять іб. IV.— Яким то хлопцям (Еней С.) буде дід іб. III.— Чи будем ми собі брати іб. V.— ...що в якій би одежі латинство до його ні підходило, буде воно омана Кул. VI. Г. 335.— ...та заберемо молоду княгиню,— буде вона моїм старощам підмога К. Черн. 24.— Ходім, сестро, горою, Розстелемось травою: Ой ти будеш синій цвіт, А я буду— жовтий цвіт Рудч. ЧП. 110. Полт. Воли мої половії, Хто ваш буде пан? Рудч. ЧП. 157, Полт.— Катер... аби ти зрубав, то ти мені зятько будеш Е. 36. XIV, 57.— ...вишлеш, я тобі буду гость, а не вишлеш, я твоє царство... іб. 75.— Ну, ...я вам буду гость тепер іб. 75.— Будь, каже, ти мій синок, Камнянка-Голова іб. 128.— Нехай він буде й чортик,— одвітує Черевань. Кул. ЧР. 21. Дайте мені торбу гроший, я вам буду піп хороший Kolb. P. I, 143.— Тимч. ...— Я, ...вашого пана убію і буду я ваш пан, Котигорошок

Е. 36. 217.—Ось моя доч, подивись; коли по нраву підойде, вона буде тобі жона ів. 74.—Не малий буде він панок... І всім їм буде ватажок Котл. Е. І. Коли маєш сто кіп, то будеш піп Ном. 208.—...не буду чужим дітям ненька. Kolb. II, 189, Тимч.

З акузативом і прийм. за: ... каже змій, так ти мені за хозяїна будеш Е. 36. XIV. 18.—...А в молодих літах, літ 18-ти до 20-ти будеш за мужа, а я тобі за жону ів. 35.—...у старих літах з женського полу, то будеш мені за матку, за рідну, а в молодих літах—будеш за сестру, за рідну ів. 84.—...там мені з'я отця за рідного будете ів. 69.—Инш. констр.: Я думала, з тебе буде хозяїн, а ти перевів... ів. 136.

б) Номінатив-прикметник.

Буде і вся Україна наша Кул. VI. Г. 328.—Хоч так, хоч саяк, а дівчина буде моя Кул. ЧР. 46.—...і тоді моє царство ваше буде. Е. 36. XIV. 117.—Без мене він хоть буде бідний Котл. Е. VI.—...а як тоді не пізнаєш, так і не ходи, буде уже твій син мій. Е. 36. XIV. 50.—А тепер буде над вами Бух Копитович старший ів. 41.—А як буду старий, то де буду брать для свого розходу? Гн. в. IV. 95.—Ой не бийтесь і не лайтесь, Бо не ваша буду Гн. в. II. ч. I. 83. Комусь будеш вірнесенька Гн. ів. 65. Вольовий спосіб:—Літа мої молодії, літа молоденькі, Як будете нещасливі, так будьте коротенькі ів. 17.—...то вот, коли угодно, то я твоя жена, а ти будь мій муж Е. 36. XIV. 210.—А ти, школо, будь весела з рана до вечора Чуб. V. 1080. Тимч.—Ти будь здорова, як вода Метл. 208. Тим. Будь багатий як земля, будь веселий як весна.

При дієприслівнику: Юнона з неба увильнувши і гола, як долоня, бувши. Котл. Е. VI.—...що жінка моя, будучи зо мною повінчана в законнім малженстві, розірвала закон К. Черн. 128.—Латині і серцем і душею далекий бувши од війни Котл. Е.

При інфінітиві „бути“: ...а старшина мусіла бути надана козакам із шляхти Кул. VI. Г. 195.—Уповала, мамцю, на жупани, думада бути за ним пані... Метл. 237, О. Кур. (далі: „Керею-попадею“—для рими). Як я маю зелена бути Kolb. P. II. 217. Тимч.—Як я маю весела бути ів. Гріх, люди, гріх не минає, він має бути відкуплений Стеф. О. К.—Подай, мила, білу руку, щоб бачили люди, що малася чужа бути—тепер моя будеш Гр. О. К.—Ти хтів-ісь бути такий мудрий як ми... Е. 36. XII. 101.—Личко моє румянее, мусиш бути коханее чи дякові чи попові Чуб. V. 10. Тимч.—Щоб то робити, що я старий, а я хочу бути молодий Е. 36. I. 17. Т.—Я не можу бути твоя Чуб. V. 153. Т.

Пор приклад Гоголевої мови, поданий у В. Істоміна, як відмінний від рос.: „Что мужики должны быть помещики, а помещики будут мужики“ Мертв. Души (див. О. Курило Уваги, 82).

З акузативом і прийм. за: ...а то разом хочеш бути і за попа і за дяка... Кул. ЧР. 67.—Ти мені мусиш за жону бути Каз. 96. (Мікл. С. 409). З льокат. множ. і прийм. в (у): Не зарікайся бути в старцях Чуб. I. 263.—Добре в гостях (за гостя С.) бувати, але клопіт гостей приймати Е. 36. 16. 334.

Увага: У Грінченковому словникові під словом „Бути“ в розумінні рос. „Быть“ чем, в качестве чего“, стоїть прийм. за: Бути за свідка Гр. Сл. 158. Отже „бути сапожником“,—бути за шевця: він був у нашому селі за шевця і т. ин. Крім

того, укр. мова вислови, відповідні рос. „быть чем“ здебільшого передає відповідним дієсловом: шевцювати, кравцювати, злодіювати, професорувати і т. ін.

Крім поданих тут прикладів, див. ще багато в проф. Тимченка (Номін. 18—19) і О. Курилової (Уваги 79, 81—82).

1) Отже, як бачимо з поданих прикладів, в українській народній мові та в мові україн. класиків предикативний номінатив у реченнях із особовими та й не особовими формами дієслова „бути“ широко зберіг усі свої позиції: як з речівниками, як із прикметниками, як у теперішньому часі (є, єсть і без них), як і в минулому (був, була, було, були) й майбутньому (буду, будеш, будуть); як у ствердних, як і в заперечних реченнях; як у дійсному способі, як і в гаданому, вольовому то що.

2) Жадного відтінку народня українська мова для номінативу не знає і його ним ніде не обмежує: номінатив означає стан або прикмету однаково як „незмінну, істотну“¹⁾,— як і тимчасову, несталу, принагідну, випадкову, не цілком властиву підметові, а тільки, що належить йому про певний час“²⁾.

3) Поруч із номінативом укр. народня мова знає, подібно до романських мов, прийменникові звороти (акузатив з прийм. *за*, або локатив у множ. з прийменником *в* (*у*), або навіть інші конструкції без І. номінатива: з жінки став птах), що де-далі все більшого набирають поширення, конкуруючи з інструменталем і його вибираючи³⁾ Нема-бо жадного т. зв. „пред.“ інструменталю, щоб нар. українська мова не знала на його місці або номін. або прийм. конструкцій.

Отже, щоб вивести вже остаточне правило,— нам треба розглянути приклади з „предикативним“ інструменталем, що є ще в українській мові, і встановити: чи цей „пред.“ інструменталь „органічний“⁴⁾ і тоді — яке його значіння, яка його роль в мові, що дає йому право на життя,— чи він, цей „пред.“ інструменталь, „неорганічний“,— і тоді — як пояснити все-ж таки, що він у мові є?

Що „предикативний“ інструменталь не є „органічний“,— це вже (для зворотів з формами дієслова „бути“) доведено: жадного якогось свого відтінку він не має, і всюди, в усіх відтінках, українська народня мова широко знає номінатив предикативний або акузатив і прийм. *за*, або локатив у мн. і прийм. *в* (*у*)⁵⁾.

Інструменталь, як бачимо, в українській мові не набрав такої сили, як у мові російській, де він словами проф. Овсянико-Куликовського „стал одною из обычных и излюбленных синтаксических форм“ і тоді в рос. мові сталося те, „что всегда случается, когда в языке оказывается две равнозначные формы: одна из них была применена к выражению одного оттенка, другая — к выражению другого“ (Синт. р. яз., 165). В українській мові цього не сталося, бо інструменталь у ній не поширився, не став за одну з улюблених синт. форм, не прищепився. І те, що проф. Тимченко наводить, ніби

¹⁾ Цей висновок робить і О. Курилова. (Уваги, 78).

²⁾ Див. проф. Тимченко, Ном. 18.

³⁾ Пор. у проф. Тимченка. Ном., 18, і Локат. в ук. м. У Києві, 1925, 22: „Прийменник в (*у*) з іменем (в локативі С.) показує на якість або властивість другого імені, підмету або предмету, і конкурує з присудковим інструменталем, або-ж із присудковим номінативом і акузативом, що на його звести дається цей інструменталь“.

⁴⁾ Під словом „органічний“ розумію тут такий, що вріс в укр. мову, що в ній живе, що без нього обійтись не можна, що має якусь свою, лише йому одному властиву функцію.

⁵⁾ Пор. О. Курилова, Уваги 78—82, проф. Тимченко, Ном. 18—19.

на ствердження думки про перевагу інструменталю, а саме, що „вже в найдавніших пам'ятках нашої мови бачимо вагання між присудковим номінативом і інструменталем“¹⁾, це саме „вагання“, коли-б воно справді було й тепер (бо тепер це не „вагання“, а ухилення — пояснення їх далі — від норми: номінатив і прийменникові звороти) свідчило-б теж не на користь того, що інструменталь „вибирає“ номінатив. Чи вже-ж, якби справді був такий процес, у нас і досі було б вагання? Воно свідчило б що-найбільше лише про те, що ніякого процесу взагалі нема, та що українська мова не пішла тим шляхом, що російська. Але ми оминаємо тут свідчення старої книжної мови, хоч-би для нас і корисні, а залишаємось на ґрунті самої народної. Отже „пред.“ інструменталь в українській мові не є органічний. Не виборовши собі довгими віками якогось свого „відтинку“, не виправдавши нічим свого існування, — хіба тим, що живе в російській та польській, — „пред.“ інструменталь де-далі вступається перед номінативом та прийменниковими зворотами.

Але-ж, чим пояснити приклади з „пред.“ інструменталем що є ще в нашій мові? Найперше — чужими (польськими та російськими) впливами. Інструменталь при теперішньому часі дієслова „бути“ вже давно визнано за полонізм²⁾. За полонізм вважає Потебня такі звороти, як „історія єсть учителькою життя“³⁾.

За вплив польської синтакси має і Житецький такі інструменталі предикативні „в польской конструкции“: „кто хочет приятелемъ быти свѣтовѣ, то єсть непріателемъ Божіимъ“. „Всѣ люде грѣшніи суть хорыми (Г. Кл. 39⁴⁾). Також проф. Тимченко вважає за полонізм інстр. у реченні „Чоловік не є собі ворогом Е. 36. 28, 315 (пор. Ном. 18). І не можна допускати тут інструменталю жадним мотивуванням, хоч-би й тим, щоб внести в зворот значіння відповідне до особових форм російського дієслова „являться“⁵⁾. Це бо значить прищеплювати за всяку ціну дієслову „бути“ (вл. особовим його формам *є, єсть*, хоч і опущеним) значіння й конструкцію російського дієслова „являться“, що воно (дієслово *бути*) його в укр. мові зовсім не має. До того ж у поданих у О. Курилової прикладах дуже трудно відчуті значіння рос. „являться“, напр.: Накази ти моему роду, що я сиротою Чуб. V, 422. Штучно й по-російському навіть сказати: „что я являюсь сиротою“. Як-що особовим формам дієслова *бути* (хоч і опущеним) прищеплювати значіння відповідне до значіння рос. дієслова „являться“, то той, хто виховався російською мовою, — залюбки ширитиме цілком чужі українській мові звороти, як це, напр., подається в М. Йогансеновій книжці „Украинский язык“: „пролетаріят є класом, що йому належить майбутнє“, „обмін є передумовою товарового господарства (У. Я., ст. 34), тоб-то ті самі звороти „історія єсть учителькою життя“, що їх уже остаточно визнано за полонізм

¹⁾ Потычимъ сіа рывънителе быти и подражателя житию преподобнаго Феодосіа Ж. О. 43, але: Сподобилъ мѣ вси... быти стымъ твоимъ въгодникомъ иб. о. Це вагання ми спостерігали і в сучасній мові, напр.: Торба мені жінка, кий у мене братом Ном. 4646, Номін. 17.

²⁾ „Творительный при настоящем времени глагола быти составляет особенность польского наречия: напр.: „твое слово пръказанем“ — твое слово-приказание“. пор. Историческая грамматика русского языка, составленная О. Буслевым. Изд. пятое. Синтаксис. Москва. 1881, 263.

³⁾ Пор. Потебня. Из зап. II. 515, приклад цей див. у Микл. С. 737.

⁴⁾ Див. Очеркъ литературной исторіи малорусского наречія въ XVII и XVIII вв П. Житецкого. ч. I. изд. „К. С.“, Кієвъ. 1889, ст. 50.

⁵⁾ Пор. О. Курило, Уваги, ст. 80.

(див. вище Потебня). Так само полонізм — „Куліш — героєм роману“ (див. УАН, Збірн. Іст.-філ. в., № 53, 1927, ст. 157). Українська мова знає для цього ось які звороти: 1) Куліш — герой роману, 2) Куліш за героя роману, 3) Куліш в героях роману, чи навіть 4) Куліш як герой роману. Відтінків тут досить. Отже не можна виправдувати ці чужі, невластиві українській мові звороти, бажанням „збагатити“ укр. мову: добре-бо, щоб ми впорались, як слід, із тими, що їх уже має нар. мова. Отже, це — полонізм (а не „полонізмом“ чи „є полонізмом“, хоч підставити за рос. мовою „являється полонізмом“ і дуже легко), під польським впливом дуже поширений в Галичині, як от: Відень столицею, Корд. Іст., 62, Данило королем, 66, ib., — Тепер ти нашим опікуном Чайк. На ух. 47 і т. ин ¹⁾. Пор. аналогічний до „Куліш — героєм роману“ прикл.: „Св. Петро і Павло — молотники“ Е. 36., XII, 100 (а не „молотниками“).

Отже, при особових формах дієслова бути — *є, єсть*, як опущених, як і не опущених, — українській мові інструменталь невластивий ²⁾. Як-що він (інструменталь) ще є, то лише під чужими впливами: або польської мови, або російської (перенесенням значіння й конструкції дієслова „являться“ на особові форми *є, єсть*). Цьому не суперечить думка Потебнева про такі інструменталі, як Накажи ти мому роду, що я сиротою Чуб. V, 422. — Я ж не причиною, що болить Гр. ³⁾. Коли-б навіть прийняти за Потебнею їхню архаїчність (хоч ми за іншими дослідниками вважаємо їх за полонізми), — то все-ж в українській мові цей архаїзм (особливо в цій позиції) міг зберегтися лише підтриманий польським впливом ⁴⁾. А крім того, це не суперечило-б і основній думці нашої, що в українській мові процес зовсім інший, ніж у польській та російській, що в українській мові „предикативний“ інструменталь явище проти сучасного стану мови — взагалі архаїчне ⁵⁾.

У таких прикладах, як Тепер же я ні дівкою, ні вдова (запис. на Волині, див. О.К. 78, а на Полт. — Тепер же я ні дівушка, ні вдова, приклад цей ми нашли у Гн., в П., ч. I, ст. 49) та Торба мені жінка, кий у мене братом Ном. 4646 (де інструменталь такий самий, як і вище „сиротою“ та ин., і на нашу думку — полонізм) — паралельні й поруч номінатив і інструменталь можна пояснити: або вимогами розміру або спільністю для кількох народів поширених приказок, — і ніяк тим, ніби тут мова знає й вимагає конче інструменталю (пор. приклад з Полт., що подано вище). Ці самі приклади

¹⁾ Приклади взято з праці проф. Ів. Огієнкової, Чист. і прав. укр. м., 152. Навівши їх, проф. Огієнко каже: „Це все полонізми, по укр. ставимо тут лише називний відмінок“.

²⁾ Те саме визнає і О. Курилова (Уваги, 80), залишаючи інструменталь лише для тих випадків, коли дієслово *є, єсть* опущене, але з ним в'яжеться той самостійний відтінок, що є в російському „являться“. Але ми вже бачили вище, що й це полонізм.

³⁾ Взято з „Уваг“ О. Курилової, ст. 80; такі самі приклади, де в інструменталі теж „сиротою“ і „причиною“, див. в проф. Тимченка, Інстр. 83.

⁴⁾ Навіть російській мові цей інструменталь невластивий. Акад. Шахматов каже, що „Можно привести лишь очень немногих примеров, где сказуемое бессвязного предложения является в творительном падеже“ (С. р. яз. 205). Академик Шахматов у инш. місці подає такі приклади, зауваживши, що „примеров сравнительно немного“: „Худо тому дому, где жена попом, а муж дяконом (посл.). Ах Этот человек всегда Причиной мне ужасного расстройства Г. от у., III-14, Синтаксис р. языка ст. 177.“

⁵⁾ А як погодити з цим твердження про архаїчність номінативу, як-що вважати, що й інструментальні звороти архаїчні?

свідчать навпаки про те, що ніяких відтінків номінативу й інструменталю українська мова не знає. Ось чому можливі були ці інструменталі з вимог метру та рими. Пор. у Котл. Для мене білий світ єсть тьмою (приклад цей подано у проф. Тимченка, Інстр. 83) інструменталь при цілком правильних номінативних формах (див. вище прикл. на тепер. час дієслова бути). Тут без ніякого сумніву „тьмою“ лише тому, що далі йде „Нема на світі мні покою“. Еліптичні: Болото болотом, а чорт чортом Ном. 7925.—То як світ світом, не було в нас... (пор. поль. *Jak świat światem, tego nigdy nie było; дружба дружба, a służba służba* (Zoś f. n. 150, див. Тимч. Інстр. 83), де те саме ім'я і суб'єкт і предикат, але як такі вже не відчуються, суть тільки вислови. Про ці вислови, спільні й польс. і рос. мовам,—архаїзми,—можна б і не згадувати. Значіння їхне—зміцнення виразовості.

Так само інструменталь при минулому й прийдешньому часі вважаємо (як речивниковий, як і прикметниковий особливо) або за чужі, переважно польські (а далі й російські) впливи, бо-ж найбільше трапляються вони в західно-укр. говірках¹⁾, або за українські архаїзми, підтримані чужими впливами. Українська бо мова, як бачили, тут широко знає номінатив і прийм. звороти. Такі випадки, як Суддею був медвідь, вовки були підсудки Греб. або Старшим боярином був з города парубок Квіт., Мар. пояснюємо тим, що предикат стоїть на початку речення, тоб-то на місці, властивому суб'єктові, і коли-б залишити номінатив, то могла-б вийти двозначність (Суддя був за ведмедя і За суддю був ведмідь і т. д.). Інструменталі пояснюємо тут чужими впливами, бо-ж тепер у таких випадках природніше, як і говорять звичайно,—За суддю був... За старшого боярина був... Пор. і в Грінч. словникові, ст. 158,—При дієслові бути в розум. рос. „Быть чем, в качестве чего“ українська мова знає прийм. *За* з акуз. Бути за свідка то-що.. А в першій прикладі ще й розмір впливав²⁾.

Крім того, нема жадного прикладу з „предикат.“ інструменталем, щоб на його місці народня укр. мова не знала широко (як ми й бачили з поданих прикладів) номінативних та прийменникових конструкцій (акузат. з прийм. *за*, локат. множ. з прийм. *в* (*у*), або-ж ин. констр.³⁾). Не може бути, коли-б справді інструменталь був властивий українській нар. мові, і в ній де-далі поширювався,—щоб мова, зберігши всі позиції номінатива, розвивала поруч із номінативом стільки інших конструкцій, і не залишила інструменталеві якогось свого відтінку, що виправдував-би його існування й робив його за конче потрібний. Гадаємо, що ці прийменникові конструкції почали розвиватися в українській мові саме на ґрунті боротьби з невластивим їй інструменталем. Крім того, взагалі в індо-європейських мовах іде процес від чистих відмінків до прийменникових конструкцій. Навіть

¹⁾ Пор. О. Курило, Уваги, 80 про приклад Пострілений був чоловіком тої любаски, Штефаном Шух. 267, і там-таки уступ з Потебні, що вважає їх за невластиві східно-українським говіркам.

²⁾ Др. В. Сімович м. ин., беручи цей самий приклад, щоб довести твердження, ніби „в оруднику стоїть воно (присудкове ім'я С.) тоді, як про когось балакається, що він тільки виступає в якійсь ролі“ (ор. cit., ст. 366—367), наводить лише першу половину, бо друга „вовки були підсудки“ вже суперечить його правилу, бо-ж вовки теж у ролі, а не справді підсудки. Це приклад, як штучно треба пояснювати правила, справедливі в чужих мовах, як-що намагатись убити в них явища української мови.

³⁾ Пор. хоч би приклади з інструменталем, подані у проф. Тимченка (Інстр. 83—84) і О. Курилової (Уваги, 79—82) з поданими у нас або розібраними вище.

у інших конструкціях (не як предикативний) при речівниках і прикметниках інструменталь починає вступатися перед зворотами прийменниковими (пор. проф. Тимченко, Інстр. 89: зам. газда цілою губою, — на цілу губу, пан на всю губу і т. д.). Нарешті, кожен, хто має чуття живої нар. мови, — без ніякого сумніву відчуває, що номінативні й прийменникові звороти природніші, й свіжіші, а інструментальні — як чужі, безбарвні, неприродні. Як легко й природно відчуваємо ми ті самі речення, де в рос. і польс. інструменталі, — у властивішій укр. мові номінативній конструкції; напр. Зозуля й дятель були перше люди (зам. людьми), а потім поробилися птиці (зам. птицями). Це тому, що ці конструкції живуть у народі, мові українській властиві, набирають усе більшої сили, стають улюблені, звичайні¹⁾.

Отже, з усього, що вище, впливає і єдине правило, виведене вже незалежно від прикмет і правил чужих мов, а базуючись на самому лише українському матеріалі, до того-ж на матеріалі мови живої, народної, а не книжної, та з прикмет самої мови української виходячи. А саме: при всіх формах дієслова „бути“, в усіх позиціях і без жадних відтінків значіння, українська мова знає, як норму, лише предикативний номінатив, а поруч із ним у певних випадках прийменникові та ін. конструкції. Інструменталь тут українській мові невластивий, буває здебільшого під чужими впливами (хоч і в архаїзмах своїх) і вживати його в літературній українській мові не слід.

2. ПРЕДИКАТИВНИЙ НОМІНАТИВ У ЗВОРОТАХ З ІНШИМИ ДІЄСЛОВАМИ МЕНШОЇ ФОРМАЛЬНОСТІ

(з напівабстрактною або знаменною звязкою, що більшою чи меншою мірою зберігає своє конкретне значіння)

Не будемо тут подавати приклади до тих дієслів, що мають при собі визнаний номінатив. Подаємо їх список за проф. Тимченком (Ном., 19 — 22): бігти, вертатись, вивчитись, вигнатись, вставати, господарювати, допасти, їхати, лежати, лізти, матись, падати, придатись, пуститись, сидіти, снитись, спати, стояти, танцювати, удатись, чекати, чинитись та баг. инш. Спинімося ближче на інших дієсловах, де бувають ще інструменталі, і найперше на тих сполученнях, де є перехід з одного стану в другий при дієсловах суб'єктивних і перенесення з одного стану в другий — при дієсловах об'єктивних, — тоб-то на тих, що їх уважають за правзірці конструкцій з інструменталем (див. проф. Тимченко, Інстр. 79 — 80²⁾).

1) **Обернутись.** З інстр. Обернувшись зозулею та й в год прилетіла Метл. 257. Перевернутись. З акузат. і пр. За: Войсками всю Полщу оберну в попелъ Літ. Вел. П, 13. Князьку будівлю обернули в хлів. К. ПС. Гр. — В сумне стогнання обертались речі. К. ХП. 52. Гр. — Ціле весілля перевернено ніби у вовкулаки.

¹⁾ Цікаво-б дослідити тут (у зміцненні номінативів і обмеженні інструменталів) роль артикуляції, що завжди йде до спрощення, полєкшення: не знаю як кому, а я помічав, як неприродно й важко артикулювати інструментальні форми. Напр. пор. І вже станеш ти тоді письменницею і вже станеш ти тоді „письменница“. Ставлю це явище у зв'язок також і з другою особливістю укр. нар. мови — з паратиктичністю. Про це докладніше подам у відповіднім розд. праці моєї „Студії з синтаксис укр. мови“, що оця є один з її розділів.

²⁾ Приклади з інструменталем та де-які ин., що їх розглядатимем тут, беремо почасти з праць проф. Тимченкових, Інстр. 81 — 86, Ном. 19 — 22, О. Курилової, Уваги, 82 — 85. Словн. Грінченкового, Ум. і Сп., а почасти подаємо добрані у нас для цієї праці.

КС. 1883 ХП. 700. Гр.—З акузат. і пр. На: Обернися порося на карася Ном. 119.—Перевернулись тепер уже кат знає на що запо-рожіці Кул. ЧР. 43.—Церков Турки на свой мечеть обернули Плгр. Ип. Виш. 35.—З акузат. і пр. В (У): ...а далі й самі козаки пере-вернуться в те поважне, справне і слухняне королеві лицарство. Кул. VI, Г. 205—206.—От відьма знов перевернулася у сороку Кр. Ум. і С. 766.

2. Перекинутись, скинутись. З інстр. (Гадюка) переки-нулася дівкою Чуб. П, 12. З акузат. і пр. В (У): Голуб перекинувся у змія та й убив Івана н. к. Гр. Чайч. Ум. і Сп. 766.—Хоч як вер-тись і одступайся, хоч в віщо хоч перекидайся Гул. Арт. Ум.—Сп. 766.—Русалка з звичайної дівчини перемінюється в русалку, а опісля перекидається з русалки в звичайну рибку. Зап. Ум.—Сп. 766.—Вона перекинулася в красного коня ЖС. П, 355.—З акузат. і пр. За: Я перекинувся за щупака, за півника, за сома Ш. XI.

3. Вчинитись. З інстр. Я ся вчиню пророком Чуб. П. 646.—З номінат. Дивувався, розглядаючи все те, Черевань: який-то його шурик учинився дука Кул. ЧР. Він чиниться Христос, а йому грішна жінка ноги мие Канів. п. З ин. констр. ...і з ма-лого козацтва... вчинилось уже козацтво велике. Кул. VI. Г. 229. Учинилась бондарівна німая і глуха Закр. 101.

4. Робитись, зробитись, поробитись. З інстр. Вони поробились птицями Чуб. 135.—З номінат. (Він) уже зробився ба-гач Kolb. P. IV, 215.—...тоді закладає вуздечку своїй нареченій на шию і зробилася кобила хороша Е. 36. VII, 4 ...і скидає вуздечку—зараз зробилася прекрасна панна іб. А вона упала і зробилась нежива Гн. в. IV. ст. 45.—...воєвода вже обурих проти себе людей і зробився їм огидний К. Черн., 115.—За-взятий під ту чорну раду сільський люд ізробився К. ЧР. 91.—...люди його не допивали, не доїдали, як мертвії зробились. Е. 36. XIV. ст. 69. Такий котяра здоровий робиться наш котик Вінниця, С. С.—А ти зробися слаба Шух. 117.—Добрі зро-билися іб. 77.—Величня зробилась Москва не однією стихійною си-лою Кул. VI. 577.—Полізла на піч, зробилася недужа Чуб V, 643.—І з прийм. в (у) й льокат. Вона у недужих зробилась. 2. 51.—(Мікл. С. 659).

5. Ставати, стати, -сь. З інстр. Жінка стала птахом М. Пр. 9.—З номінат. Ганна йому жінка була, а тепер уже що ж: не жінка йому стала, чи як? К. Черн. 225.—Ні, він мені не жених, а чоловік став, як я повінчалась іб. 103.—...а вже коли до мене прийшов, так став мій гість іб. 51.—Чего чего сирота Такий ба-гач став Гн. в. П, ч. I. 199.—Тут вона перекинулася і стала ба-ришня, да і така хороша... Е. 36. XIV, 99.—І дожив він до того, що став парубок, і боїться його усе село, як свого царя іб. 227.—Що всі на мене вороги стали Kolb. V, 229.—Всі жиди пани стали ЖС. П, 223.—Я стала молодичка Чуб. V, 1077. В инш. констр. з як: А то волшебниця їх перевернула, а сама стала як цариця. Е. 36. XIV, 158.—Ой вийду я в поле, стану як билина Kolb. P. П, 74.—Як прийду я між пани, то щоб стали вони як сухе дерево Чуб. 1, 95.—Инш. констр.—Що се за диво, питає цар, із перстения пшоно стало, а з чоловіка півень... Е. 36. XIV. 54.—З жінки став птах (Тимченко, Інстр. 80)...то заложив на тую панну і з неї стане кобила. Е. 36. VII. 3.—З акуз. і прийм.

За. Стала йому дядиха за матір. Стор. 156.—Зараз став за війта Яв. 96.—Він мені за дитину рідну став М. В.—Станься за дуба і стій Яв. 114.—Стань за тверджу недвижиму Кул.—Гр. Став за професора Є.—(Пор. І вже він став професор С.). Тісна домовина стала мені за веселую світлицю Кв. З акузат. і прийм. На. ...а я на ксьондза став... Е. 36. VII, 14.—Ой як стану я на війта... Kolb. Р. II, 242.—З прикметником: Коли такий став полохливий Котл. Е. VI.—Змій як дмухнув, став ток срібний... Е. 36. XIV, 217.—Яке було лице, руки, таке і стало... ib., 202.—Я осліпив усьо царство, усьо царство стало сліпе... ib., 72. ...стала королева дочка така, як і була Е. 36. XIV, 62.—...і осіяла кімната, стала золота, саме золото сяє у кімнаті ib., 24.—...такий став сад зелений, молодий... ib., 2Р.—Чого я така біла стала Гн. в. П, ч. I, 127.—Ой чого ти, доно моя, така стара стала ib., 72—і ст. 15.—...і все навкруги ставало таке сумне К. Черн., 35.—Як чув, що над шиєю гостре залізо висить, то який став доступний, простий ib., 48.—...однаково вона вже йому стала нелюба... ib., 127.—Ганна спершу засоромилась, що стала простоволоса ib., 167.—...і така стала гарна, що не можна й надивиться Е. 36. XIV, 155.—...Яка була, така і знов стала, ib., 155. То був козак над козаками, а то став іще кращий Кул. ЧР., 19.—Пуста, мовляв, стала Україна, звелася ще за Хмельницького Юрася... Кул. VI, Г. 333.—...що колись був грецький город, а послі став турецький... ib., 228.

6. Рости, вирости: З інстр.: Хлопець на вісім літ великим виріс Чуб. II, 375.—З номін. А він хлопець такий виріс великий за рік, як-би му вже сім рік було Kolb. Р. 26.—З прикметн. Рости здоровий, в Бога щасливий Шух. Г. 71—За рік виросла рівна з мамою Чуб. II., 390.—Рости, рости, дубе, тонкий, високий Чуб. III., 473.—Великий рости, здоровий будь. Які високі та товсті повірости (дерева). Стор. 267.—Той хлопець виріс великий Яв. 242.

7. Родитись, вродитись. З інстр. Нещасливим уродився, нещасливим згину Kolb. В. 258.—З номінативом. Яка біда уродилась, така й згине Ном. 5044.—Не родися красний, але щасний Закр. 189.—Не родись хороша, а родись щаслива.—Чуб. I, 304.—Лисий вродився, лисий згине Чуб. I, 237.—Уродились ми на світі нещасливі Х. Сб. VI, II, 93.—Який вродився, такий і згине Чуб. V, 1190.

8. Ходити. З номінат. Він такий пан ходить Полт. п. Що я в тебе, моя мати, нежонатий ходжу Мил. 79.—Ой щось наш отаман невеселий ходить Чуб. V, 1051. Він ходить веселий Сосн. п. Ходить Маруся вже розчесана Метл. 74.—Смутний хожу, невеселий... Чуб. V, 476.

9. Іти, вийти, піти, прийти. З номінат. Якщо ти гость прийшов—сідай оддыхати Март. 242.—З прийм. В (У) й льокат. множ. ...а в сватах пішли не аби які люди... К. ЧР. 140.—Ой бо від Бога іду я в послах, від Бога в послах до господаря Чуб. III, 347.—З прикметн. Веселий іду на роботу Чуб. V, 39.—Розступися, сира земля, бо я піду живий в тебе Чуб. V, 468.—Не йде замуж молода Чуб. V, 1110.—Я босий не піду перед суд Яв. 201.—Я йтиму до пана голий Рудч. II, 191.—...ні один лях живий звідсіля не вийде... Кул. VI, 282.

10. Зватись, називатись. З інстр. Був собі чоловік, Остапом звався. Овруч. п. Рудч. ск. I, 63.—З номінативом. Звався той князь і його рід і його дружина—Русь, а по літописях—Варяги Русь Кул. VI, Г. 213.—і ст. 175.—Називався сей народ Русь з того часу, як... іб. 9.—...селище в зволиці, що зветься Велика Слобода... іб. 147.—Волоські бояре служили також і в узгрянинському війську, що звалось Подільське... іб. 74-75.—Все те вкупі звали вони Січ.—іб. 65—66.—...хто був найдотепніший, і такий старший звався одаман іб. 39.—Я з Києва Карпенко, Зовуть мене Іваненко... Рудч. ЧП., 110.—Полт. Його звуть Яцько Молявка-Многопіняжний... К. Черн. 168.—Ганна Кусівна зветься ця дівка, адже так? К. Черн. ст. 119.—Город звався Кархваген Котл. Ен. I, 212 (Тимч.). Через такі ярмарки се вже не слобода звалася, а містечко Кв.—А та палиця—пан називається Ном. 1140.—...сестра звалася Маря Ключхестра... Е. 36. XII. 143.—...аби сьї звала Гельїна... іб. 140.—...такі єст птахи великі, кораблі сі називають... Е. 36. VII, 22.—Сього продрознили Незнайка Е. 36. XIV, 20 (приклад на те, що й коли не дійсне ім'я, то номінатив).

11. Зіставатись, статись, остатись. З інстр. Пані-ляшка удовою zostалась ИП. II, 35 (удова, в удовах, за вдову).—З номінат. Тепер-же я сиротина у світі zostалась Чуб. V, 747.—З прикметн. ... що після тої біди осталися живі на світі К. ЧР. 193.—Зосталася Маруся сама, Кв. Мар. 61.—Народ, який зоставсь непобитий од чужого меча, розбігся... К. Черн. 88.—Що тільки в польському народі zostалось незадавлене, все воно з по-за Висли до тієї волі ринуло... Кул. VI. Г. 166.

12. Здаватись, здатись. З інстр. Зледащів-же я понурий, стареньким здаюся Макс. II, 113.—З номінат. Мужича жінка здалась йому красча од ясновельможної Кул. VI, 339.—Другий-же брат... вищий од верстви здавався Котл. Е. V.—Він здавався і нікчемний, та був розумний і непевний Котл.

А такі дієслова як служити, правити, найнятися, бути (в роз. рос. „быть чем, в качестве чего“), стати (в розум. найнятися) укр. мова знає вже тільки з акузат. і прийм. за. Скриня моя за стіл править, Барв. 435.—Став він за огородника в того царя Каз. 14. Мікл. С. 409.—...і найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка Лев.—А служив він за старшого рибалку Нар. 168.—Служив за голову. Стор. 193.—Служити за секретаря, діловода і т. ин. З прийм. В (У). Не схотіли ваші сини в пікінерах (за пікінерів) служити Макс. II, 115.

Також багато инш., але досить і найхарактеристичніших, що їх ми оце подали. Іще один приклад з дієсловом доводитися, де теж при речівникові маємо номінатив: „А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрасеві дядько“ К. ЧР. 15.

Не розглядаємо тут (із зазначених вище методологічних причин) інструменталі в таких конструкціях, як „Його старший брат каменем лежить“ Чуб. II, 78,—тоб-то як камінь, де інструменталі показують „в подобі кого або чого виявляються підмет або предмет, причому в однім разі інструменталь означає певний реальний образ, в яким виявляється підмет або предмет діяльністю дієслова, в другім разі інструменталь вказує не що, як рису подібності в чинності або стані підмету або предмету; другими словами, одно поняття або уподібнюється з другим діяльністю дієслова, або зближується рисою

подібності. Різниця між обома відтінками не гостра і характеру не граматичного, і залежить від способу уявлення. Від порівняння легкий перехід до виображення способу" (пор. Тимченко, Інструм. 80).— Через темний ліс ясним соколом лети, через бистрий води білим лебедем пливи, через степи далекі перепелочком біжи Пис. 2. 146. Мікл. С. 735. Їх не розглядаємо в конструкції предикативного інструменталю. Це — інструменталь порівняння. Тут нема переходу чи перенесення з одного стану в другий. Інструменталь тут не входить до складу предикату навіть умовно (заступивши другу його частину), як це у предикативному, і становить прислівниковий чи речівн. додаток; тут-бо кожне дієслово становить самостійний (без інструменталю) присудок. Жаден із зворотів не можна замінити паралельними зворотами типу „з жінки став птах“ замість „жінка стала птахом“. Напр. Вона прилипла шукою Рудч. Ск. II, 53 — не можна ніяк сказати „З неї прилипла шука“ і т. д. Поруч із цими зворотами порівняння можуть стояти в певних випадках звороти з як. Порів. про ці інструменталі у Міклошіча: *Die Trennung dieser Function von der unter III. erklärten ist dem nach in vielen Fällen schwierig, nur dann sicher, wenn an eine Verwandlung nicht gedacht werden kann*. (Op. cit. 735).

Також виключаємо з розгляду приклади типу: „Чи-ж вам моя неволя мила, іще я сі дівкою не нажила“ — Kolb. P. II, 138 та ин., де маємо вже не предикативний інструменталь, а апозиційний (див. Тимченко, Інстр. 88¹⁾), з певним темпоральним відтінком, що дуже наближає його до інструменталю часових понять²⁾. Та чи не знає й ці звороти укр. мова в певних випадках з номінативом і локативом множини з прийменником *є*? Так, замість „дівкою не нажила“ „в дівках не нажила“; замість „А шевчиха ізраділа, молодю завдовіла“ (Гн. в. II. ч. I, 171) „молода завдовіла“³⁾ і т. д.

1. Отже й при інших дієсловах меншої формальности, навіть при тих, що означаючи „перехід (перенесення) з одного стану в другий“, — стали за правзірці пред. інструменталю взагалі, — українській мові властивий або тільки номінатив⁴⁾, здебільшого при прикметниках⁵⁾, або акузатив з прийменником *за*, *на*, або номінатив, або особлива конструкція з прийменником *з* і генітивом першого номінатива (підметового) (з жінки став птах, зам. жінка стала...), — як до дієслова, — здебільшого при речівниках. У російській мові при цих дієсловах „Творительный падеж стал уже почти во всех случаях обязательным“. Проф. В. А. Богородицкий. *Общий курс русской грамматики*. Изд. 4. Казань, 1913, 294. Те ж саме у проф. Овсянико-

¹⁾ „Де пор. особове дієслово є у функції самостійного присудка, там речівник чи прикметник при йому, не будиши присудковим іменням, а здебільшого час або стан вказуючи, є у формі інструменталю“.

²⁾ Думки Дельбрюкової (див. Тимч. Інстр. 80), що апозит. інструменталь розвивується з інструменталю предикативного з опустом дієслова „бути“ (напр. „Дівкою будиши — людзька розмовонька“. Чуб. V, 279) не поділяємо. Не говорить на користь цього, на нашу думку, і темп. характер цього інструменталю: „Любив тебе я дівчиною (як була д.), любить буду молодцею (коли будеш м.)“. Чуб. V, 457. В укр. бо мові пред. інстр. не захов. темпор. характеру. І цей темп. характер апозит. інстр. наближає його, гадаємо, до інструменталю часових понять.

³⁾ Хоч пор. у Тимченка: „Інструменталь апозитивний не надається до заміни його за акузатив чи номінатив із злучником *яко*, або за локатив множ. з прийм. *є*, або за акузатив з прийм. *за*, як то ми бачимо в предикативнім інструменталі“ (Тимч. інстр. 88).

⁴⁾ Пор. Тимченко, Ном. 19.

⁵⁾ Пор. О. Курило, Уваги, 85.

Куликовського, Синт. р. яз., 160 і 162: „Творительный предикативный получил здесь почти полное преобладание“.

2. Інструменталі при речівниках, що є ще в мові, мають пояснення те саме, що й при формах дієслова „бути“; тоб-то: або чужі впливи, або українські архаїзми, підтримані довгими віками чужих впливів (польських — російських, і де процес емансипації від цього інструменталю не дійшов іще свого кінця), — або належить до тих конструкцій, що їх у предикативному інструменталі розглядати не слід (інстр. порівняння, апозиційний то-що).

3. Отже й тут бачимо той самий процес зміцнення й поширення номінативних та прийменникових конструкцій¹⁾, що властивіші (ніж інструменталі) українській мові не тільки при прикметниках, як про це вже зробила висновок О. Курилова²⁾, але, як бачимо, й при речівниках.

Цей процес при дієсловах відзначив у своїх розвідках проф. Тимченко: „Окрім того, (інструм. С.) при наступних (розглянутих вище С.) дієсловах, конкуруючи з акузативом прийменниковим“ (Інстр. 81) і в іншому місці: (при одних дієсловах С.) „номінатив конкурує з інструменталем, при других подибуємо тільки номінатив“ (Ном. 19). Конкурує номінатив і, додамо ми, перемагає. Народня-бо мова всюди тут широко знає номінатив і прийменникові звороти, що лише і властиві їй

3. ВИСНОВКИ

Отже, зібрані приклади і все, що вище у викладі, дає нам право зробити такі висновки:

1. Зберігши широко в своїх глибинах, не вважаючи на довгі віки чужих впливів, предикативний номінатив (акузатив і датив також³⁾), українська мова народня проти польської і російської іде шляхом обмежування невластивого їй предикативного інструменталю, зміцнюючи й розвиваючи на його місці номінативні та прийменникові конструкції, і в цім процесі наближаючись до мов романо-германських.

2. Ці конструкції (номінатив й прийменникові), що їх не знають так широко ні польська ні російська мова, — для української мови типові і їх треба визнати для української мови за нормальні (норму). Час-бо і для синтакси зробити те, що вже зроблено (хоч і не до кінця) для фонетики та морфології, тоб-то зафіксувати її питомі, своєрідні, типові, згідно з процесами укр. мови розвинені, конструкції, що надають їй одмінного серед інших мов обличчя.

¹⁾ Пор. у нім. мові при цього самого типу дієслових прийм.: *wozu etwas gemacht, ernannt, wozin es verwandelt, wie es benannt, wofür es gehalten wird* usw. Mikl. Op. cit., 730.

²⁾ „Властивіше українській мові, напр., сказати: Праця зосталася нескінчена; листки виростають довгі, спроби показалися невдалі, ніж — Праця зосталася нескінченою; листки виростають довгими; спроби показалися невдалими... Уваги, 85.

³⁾ З незал. від автора причин (брак місця) не маємо змоги спинитись тут ще й на них.

Проф. Б. ЛАРИН

Мовний побут міста

Багатство та різноманітність в усіх сферах життя відрізняє велике місто від інших видів соціального життя.

Масовість і напруженість боротьби на різних шляхах людської діяльності — друга властивість міста.

Від цих кардинальних ознак можна виходити і в лінгвістичній характеристиці міста. Мов тут завжди багато, співжиття їх ніколи не було мирне. Зміст лінгвістичної історії „великого міста“ — в мовній боротьбі, що відбиває перехрещення в йому різних культур.

Всяка тривала соціальна група — попри інше — об'єднана мовною спільністю. Це однак не значить, що всі її члени розпоряджаються одною лише мовою. Універсальний характер може мати це твердження тільки в тій разі, коли мати на увазі наявність однієї спільної для всіх мови поруч індивідуальних діалектів. Саме такий стан речей характеристичний для нових соціальних організацій. З другого боку, тільки в сутичці з іншою групою виявляється єдність колективу. Мова завжди є фактор соціальної диференціації не в меншій мірі, ніж фактор соціальної інтеграції. І ми дуже навіть відчуваємо її організаційну роль — оскільки вона буває засобом відмежування суспільних груп. Саме супроти інших кожна мовна партія в місті (як у фокусі держави) відстоює „свою“ мову, себ-то ту, до якої найбільш звикли її члени.

Одним-однісіньким діалектом розпоряджаються тільки „дикуни“, мешканці невідступних тайгових, гірських або болотних закутків. В умовах сучасної державності кожному громадянину в більшій чи меншій мірі конечно доводиться ознайомитися з двома або й декількома (наприклад на Кавказі) діалектами. Міська „багатомовність“ через це двоюка: вона не тільки в зустрічі різнодіалектних колективів (що й розуміється звичайно під цим терміном), але й у різноманітності мовних навичок кожної групи, себ-то в дво- або багатодіалектності, в зародковій або цілковитій поліглотії городян.

Однодіалектність у строгому розумінні не типова навіть для сільського населення Європи. Досить вказати на селян, що належать до нацменшостів, до чужомовних груп серед росіян. Більшість із них крім „своєї“ обізнана і з російською мовою. Але й російське, українське та білоруське селянство дводіалектне вже в міру того, як широко воно розпоряджає крім місцевої говірки ще й найближчою літературною або державною мовою. Те, що цим другим діалектом володіють не всі і не цілком — не має принципової ваги. Важно сконстатувати, що скрізь розуміють найближчу літературну мову, а часто крім неї ще й російську; — провадиться велику роботу і досягається великих успіхів у цьому. Дводіалектності селян покладено міцну основу самим втягуванням їх у загальнодержавне життя, спершу через військову службу та адміністративно-судове втручання в їхній побут,

потім через школу, а за наших часів ще через партію та нові політичні функції.

Треба зазначити при цьому, що розуміння не тільки російської, але й найближчої літературної мови здобувається як засвоєння нового діалекту, а не дається „саме з себе“ через подібність або „однорідність“. Маю на увазі своїм запереченням дуже поширену думку, що її висловив, напр., дуже авторитетний французький лінгвіст проф. А. Мейє¹⁾. „Термін білоруська (мова) — це узагальнювальна назва для групи місцевих говірок, що їх уживав понад шість мільйонів індивідів. Не існує ні літературної, ні „загальної“ мови білоруської. У білорусів немає іншої культурної мови, крім великоруської. Термін малоруська (мова) застосовується до другої групи говірок, більшої що до протяговости, а надто що до кількості осіб, що цих говірок уживають (вона по-над 30 мільйонів).“

Тепер²⁾ малоруська досить помітно відрізняється від великоруської і в фонетичному вигляді і в граматиці. Якби вона входила як частина в іншу індоєвропейську групу, то малоруську вважано-б за мало диференційований діалект російської; у сфері слов'янській, де ми звикли мати діло з мовами, що зберегли подібність — молоруську охоче залічується до самостійних мов. Насправді особа, що говорить малоруською говіркою, легко порозуміється з тим, хто говорить по великоруському; підставлення (*transpositions*), щоб перейти від одного мовного типу до другого, — легкі й правильні“.

Ці твердження не правдиві і цілком пояснюються недостатнім обізнанням їх автора і з історією української та білоруської мови, і з сьогочасними взаєминами та станом їх — і як діалектів, і як літературних мов. Доводити неспроможність цих гадок мені тут не випадає і через характер моєї статті і зважаючи на догматичний (популяризаторський, а не науковий) вислів їх у проф. А. Мейє. Відповідно до його манери аргументувати, зазначу лише, що різниця звукового складу української та російської („нормальних“ — наприклад) мов не менш велика і тяжка для засвоєння, ніж між російською і сербською або польською чи литовською; можу твердити це хоч-би на підставі свого досвіду викладача, навчаючи цих мов російських студентів. Синтаксичні, фразеологічні та лексичні розходження теж дуже великі. Російський і український селянин можуть порозумітися тільки в міру знайомства обох з російською літературною мовою. Росіяни салдати, що за війни попали на Україну, з їхніх слів, довгий час нічого не розуміли і мало з ким мали можливість розумітися. Вивчення навіть літературної української мови, природньо насиченої загально-європейськими та російськими шаблонами, справляє великі труднощі для росіян будь-якого культурного рівня, селянські-ж українські діалекти даються набагато тяжче. Про це крім зазначеного передніше, свідчать усі перипетії українізації великих міст України.

При складанні загальних оглядів „руської діалектології“ з історично-порівняльного погляду, цеб-то при умисному нехтуванні діалектичної різноманітності — щоб систематизувати строкатий матеріал по небагатьох великих ізоглосах, природньо лишалось непоказане незбігання в чималій частині елементів поміж говірками навіть малих груп (напр. різними говірками в межах Чернігівської або Псковської

¹⁾ А. Meillet. Les langues dans l'Europe moderne. Paris 1918 p. 41.

²⁾ Пор. вище в нього: „поруч польської, чеської, сербо-хорватської, болгарської мов, що мають старинну родовитість, повстають словинська, малоруська у яких немає минулого (р. 10).“

губ.). І російська і українська діалектологія ще такі бідні на розроблення деталей, що гадки на зразок вищенаведеної, мають кредит не тільки на Заході, але й у нас. Жваве розроблення саме цього матеріалу введовзі примусить переглянути багато тверджень історичної школи російського мовознавства і поміж ними й питання про руську „єдність“ — подібність та архаїчність російських та українських, а до певної міри й білоруських селянських говірок.

Але й тепер цілком ясно, що літературну мову і „матірню говірку“ — і для селян і для більшості городян у нас треба вважати за два різних діалекти. Можна твердити, що в місті на одномовних (у сутому розумінню цього терміна) зовсім не доводиться розраховувати, раз справа йде не за індивіди, а за соціальні одиниці, за колективи. Тут вони становлять категорію, що не спадає як на селі, а зникає геть.

У кожному шарі міського населення, крім первинного „свого“ діалекту неодмінно знають ще яку-небудь універсальну мову, що прилучає до „великої громади“. Для „вершків“ — це так звані світові мови. Для „низів“ це письмова мова, відмінна від розмовної мови¹⁾.

У місті тільки яскравіше та діяльніше виявляється така тенденція до лінгвістичної організації, що нікого не гнобила-б, яку можна спостерігати в кожному розмірно замкнутім краї з різномовним населенням, цеб-то — скрізь, де домагаються соціальної та культурної солідарності. За ілюстрацію може правити пропаганда спільної мови для Кавказу ак. Марра: „Запевняю, що доки Кавказ не матиме одної спільної мови, ніякі позверхові гарантії, ніяка фізична сила не може зберегти сталості національних свобод у краї. Хто дасть Кавказові ту спільну мову, він і тільки він і буде творцем справді культурної його свободи. Без цієї єдиної загально-кавказької мови для Кавказу гарантовано в кращому разі замасковане гаслом свободи духовне рабство“²⁾.

Ми зустрічаємось тут удруге вже з одною з „лінгвістичних антиномій“. Подібно до того, як треба визнати однаково вселюдськими — і прагнення до широких об'єднань через мову і прагнення ізолюватися, відмежуватися всередині великого колективу через мову — так і проти постійного шукання спільної мови стоїть не менше завзята відданість „своєму“ окремому діалектові. Через різну у кожного колективу прихильність до одної з багатьох міських мов або діалектів виникає боротьба за мови. Зрозуміло, що передумова її — розмірна численність прихильників різних діалектів. Велику вагу для наслідку цієї боротьби має культурний зміст кожного з них. В міру соціальної

¹⁾ За об'єктивний показник такої дводіалектності може правити поширення грамотності. За попередніми даними перепису 1926 р. по містах РСФРР (без Уралу, Криму) на 1000 ч. населення грамотних: мужчин 758,1, женщ. 626,8; пересічно 690,1. В Білорусі по містах: грам. м. 732,5; ж. 593,6; перес. 663,8. Див. „Культурное строительство СССР“ Октябрь 1927, діягр. 32 та 33. У Ленінграді: 1869 р. грам. м. 66,3%; жен. 50,7%; перес. 60%; 1910 р. м. 85,2%; ж. 64,4%; перес. 76,2%; 1920 р. м. 89,3%; ж. 79,7%; перес. 83,7%; 1926 р. з 1.590.770 ч. нас. грам. 1.225.122, перес. 80% (усі ці дані без військових). Див. „Материалы по статистике Петрограда, вып. 4-ый“. П-д 1921. Дані 1926 р. взято з публікації в веч. випуску „Красной газеты“.

На Україні 1920 р. грамотних по містах було 59,3% (Промова тов. Скрипника на Ювіл. Сесії ЦВК'у. Див. „Изв. ЦИК'а 19/X — 27, № 240 (3174)).

²⁾ Ак. Н. Марр. К изучению современного грузинского языка. Петроград 1922. Крізь звичайний у цього автора серпанок міту неможна зрозуміти, як дивиться він на взаємини цієї „спільної“ мови з „своїми“ мовами окремих груп, чи не уявляє він її собі не тільки як єдиному, але й як одному, — як і „великодержавники“.

та культурної ваги „мовна партія“ добивається або панування, або гарантій побічного існування даного діалекту. І в тім і в цім разі „другі діалекти“ не виключається з ужитку цілковито.

Мовне панування може здійснюватися в формах силомісної диктатури з втручанням у мовну боротьбу державної влади — побічне існування тоді зводиться до загрожуваного або забороненого. Така лінгвістична ситуація в сьогочасній Румунії, Польщі — недавно ще в Росії. Однак до заміни всіх мов одною це не приводить. З другого боку ні політична рівноправність мов, ні навіть намагання державної влади створити як-найсприятливіші умови для розвитку діалектів найквалітніших що до соціальної та культурної бази — не припиняють мовної боротьби, не ведуть до мирного розмежування „мовних партій“, — до будь-якої стабілізації мовного розділення.

Боротьба за злиття в єдиний і великий мовний колектив точиться далі. Практична потреба мати загальновідому мову поряд багатьох групових така велика, що вона виникає навіть там, де їй тяжко здобути перевагу над конкурентами (напр. елліністичний „загальний“ діалект), — і там, де їй на користь не міг натискати державний апарат (таке поширення в Індії „гинди“). Короткозоре і тиранічне підтримування цієї тенденції виявлялося в забороні всіх мов крім одної. Негативні наслідки такої варварської політики — між іншим — у проголошенні гасла „рівноправності всіх мов“, що прикриває двоєкі „зловживання“: або тиранію гноблених давніше мов над іншими, або привілеї мовам меншостів. Тут політична теорія — в ногу з лінгвістичними теоріями — відстає від мовної дійсності.

Найавторитетніші лінгвістичні побудови виходять з упередження „одномовності“ соціальних груп. І прамови відновляють, віруючи в їх одність та одинокість для великих суспільних об'єднань далекого минулого, так само і в лінгвістичному уґрунтуванні „національної справи“ виходять з догмату одномовності „націй“, нарешті через це саме упередження мовну ситуацію далекого майбутнього людства уявляють собі як універсальне поширення одної мови. Не дивно, що за такої „одномовності“ лінгвістики політична теорія поступово проводить цей самий принцип і намагається запровадити в „мовнім хаосі“ такий лад, що кожний діалект приточується до певного колективу, і влада прагне не допустити насилля, якого-б не було з них — забезпечити ідеальну рівновагу їх.

Такі зусилля лишаться безплідні, бо вони невідповідні до мовного побуту сьогочасних суспільних формацій, — надто міських. Широко поширені уже дво-і багато діалектність. У міру того, як явища ці будуть досліджені і точно обраховані, — муситиме перебудуватися багато лінгвістичних теорій¹⁾. А в політичній практиці неминуча правова та фінансова підтримка загальної двомовності та потенціальної поліглотії. Як замість сільської курної хати давніх часів — у городян тепер багатокімнатні, багатовіконні, багатопверхові будинки, — так і від архаїчних „одиноких“ діалектів вони переходять до багатомовного побуту.

У державах з багатьма „мовними партіями“ запровадження дводіалектності (з одним постійним і другим перемінним компонентом) — від школи та армії до державного апарату — потрібне, і подекуди вже здійснюється (про це нижче).

¹⁾ Напр. прамови або літературної мови, як мови завжди „другої“, що вживається на фоні первісних або просто інших мовних навичок.

Мови з культурного та соціального погляду неважimi — засуджені на зникнення, яких-би заходів їх зберегти не вживано, бо вони гальмують господарчий та культурний розвиток своїх носіїв, ведуть їх до ізоляваності та відсталості. Але й це виключення з ужитку будь-якого діалекту можливе тільки після переходового періоду дводіалектності (у такім тепер стані бретанський, бакські, в Піренеях, Лужицький у Німеччині, „Єврейський жаргон“ — їдиш — у нас).

Вживання мов, як ясно з попереднього, зумовлює допомога трьох основних факторів: характеру соціальної бази, культурного рівня мови і втручання політичних сил. Коли всі вони на боці одної мови, їй забезпечено швидке і стає поширення за рахунок інших. Таке становище французької в Парижі, а під другу половину XIX віку й по всіх містах Франції, „ново-горішньо-німецької“ в Берліні і в усій Німеччині (з поч. XVII в.), російської в Москві та Ленінграді — і т. д.

Майже така сама лінгвістична ситуація по тих містах, де над місцевими (околичними) діалектами, над масивною соціальною базою узляла гору мова вищої культури — при підтримці державного апарату — отже — де два фактори діяли проти третього. У складі населення таких міст багато асимільованих груп, себ-то таких, що перейшли через фазу дводіалектності. Така історія романізації (латинізації) міст Західної Європи, британізації міст Північної Америки, еспанізації міст Мексики та Південної Америки. Цим пояснюється перевага й уперте збереження російської мови в Одесі або Уфі, Оренбурзі, — французької в Бресті або Біаріці.

Але коли основні фактори діють перехресно або один проти одного, мовна історія міста стає переривлива, перевага або переходить від одного діалекту до другого або зовсім не дістається нікому. Приклади: Вільно, де майже тисячу років конкурують з перемінним успіхом — литовська, польська, російська; Страсбург — з німецькою та французькою, Царгород з грецькою, слов'янською та турецькою, Ташкент і Самарканд з таджицькою, узбецькою та російською, Прага з німецькою та чеською, Триєст, Лозана та инш.

Можна гадати, що майбутнє саме за цього типу містами, як вогнищами поліплотії та перехрещення культур. Історичні переміни мови в країні, себ-то поширення нової (як другої) мови, починалося завжди з міст. Тільки великі міста бували і будуть базою всяких широких культурних об'єднань та оновлень. Села та „сільські міста“ лишаются головною твердиною культурного і мовного застою та відмежованості. Поки ще зародкова і не вселюдна багатомовність городян — буде використана передусім, щоб звільнитися від „мовної партійності“ (сути всякого націоналізму) — за ради широкої солідарності. Послабити і доцільно використати сили мовної боротьби, що дрібнять та руйнують, можна буде аж тоді, коли „вершки“ остаточно відмовляться від догми одномовності (як відмовилися, у нас принаймні, від мовної великодержавності). Перехресні зв'язки мовних колективів через небагатьох товмачів можливі тільки за дуже малої інтеграції міського населення, при штучній підтримці відчуженості „перегородок“ в середині міста, а також — поміж містом та селом.

Наївно уявляти майбутнє солідарне людство з одною всесвітньою мовою (якщо навіть говориться й не про якусь із утворених міжнародних мов). У таких міркуваннях — пережиток сільських „провінціальних“ мовних навичок. Спадщина і потяг до свого сільського, „феодалного“ минулого дуже великі в усіх сферах культури

городян,—і не тільки в росіян¹⁾. Їх неминуче переборюється в певній послідовності. Так тепер для великих міст СРСР прийшла пора усунути однодіалектність, скільки її лишилося, за ради небувалої солідарності різнокультурних колективів, що настає.

Адже ми не можемо малювати собі майбутнє в формах роз'єднаної, дрібноколективної культури. Як же допускати припущення одної світової мови.

Для цього треба було-б і зовсім неймовірне зникнення багатьох дужих соціальною та культурною базою мов і таксамо неймовірної одномовності висококультурних та універсально товариських „громадян світу“. На шляху до загально-людської солідарності (що в деяких ділянках культурної роботи вже здійснюється) ми повинні пильно й широко вивчати побут великих міст, де її виконується. Лінгвістичне вивчення його ще в самих-но зародках. Однак уже досить вияснено основні процеси: зникання дрібних груп, збільшення категорії поліглотів, велике поширення білінгвізму (дводіалектності). Набуває „світового“ престижу, виходить на простір „екстериторіальності“—небагато мов, склад цієї групи „переможців“ не лишається незмінний. Спершу еспанська, англійська та французька, потім німецька, тепер і російська, а в майбутньому, мабуть, турецька, гинди, одна з китайських—кожна з своєю сферою переважного вжитку, але без лінійних кордонів, з смугами урівноваженого співіснування. Еспанська та французька помітно втратили давнішу свою вагу, англійська втрачає її тепер.

Цікавий і дуже показовий приклад прогресивного розв'язання мовного суперництва дав нам Фінляндія.

Многовікова боротьба двох культурних колективів—шведського і фінського—загострювалась і набувала все нових сил залежно від відповідності поміж мовними та соціально-економічними угрупованнями. Селянство майже суспіль фінське, а панство, буржуазія і переважна частина бюрократії були шведські. (Аналогічний поділ був між панами-поляками і хлопами-українцями та білорусами). За статистичними відомостями 1900 року, тих, що говорили по-фінському, було всього 88%, по шведському—11,6%, причім по містах шведи становили до 25%, по селах до 9%. Майже ціле століття фіни добились політичної рівноправності для своєї мови. Спершу її запроваджено в судівництві та в адміністративному урядованні (з 1886 р.), потім у шкільництві (в університетах з 1894 р.), і нарешті в армії,—як обов'язкову другу мову. Уживання обох мов давно властиве в Фінляндії найкультурнішим шарам і тієї і тієї національності. Сьогоднішнє становище схарактеризував один з більших фінляндських лінгвістів, проф. Сетеле так: „Фінська нація розпоряджає двома наріччями для зносин. Це має свої недогоди, але й свої переваги. Хто знає обидві мови, ті правлять за посередників між Фінляндією та Скандинавією... Співробітництво громадян шведомовних з фіномовними, вільне від духу відмежування, змагання—тільки й є надійна гарантія шведської мови, що зможе продовжувати свою культурну місію без перешкоди²⁾“.

Далеко гірше і в побуті і в теорії справа стоїть у нас у Союзі—в краях з аналогічним складом населення. Обивательські страхання і відсіч усяким „ізаціям“, що викликають іноді навіть не даремну тривогу центру і заходи до охорони мовних прав нацменшостей,—

¹⁾ Інакше про це: Н. Анциферов. „Пути изучения города, как социального организма“. Ленинград. 1925. ст. 14—19 і далші.

²⁾ E. Setälä. La lutte des langues en Finlande. Paris, 1920 p. 31—32.

викривають принципову вузькість в обох мовних партій, що боряться. „Українізація“ та інші „ізації“ цілком необхідні, як умова прогресу, для виходу з мовної середньовіччини, для справжнього соціального миру, а не злобливої „покори“. Але до всіх цих цілів веде тільки пропаганда та узаконення нової мови, як другої, а не одинокої, як даної на вільний вибір кожного громадянина в кожному випадку, але цілком обов'язковою для всіх державних службовців (адміністрації, армії, школи).

Недостатнє визнання важности поліглотії, недосконала постава вивчення „других“ мов у школі, невисокий пересічний культурний рівень, — і звідси — ненапружені взаємні звязки різномовних мас, — усе це поясняє характеристичну для нашого часу і надто для нашої країни ворожнечу через мову, — пережиток, що скоро буде здаватися таким же диким, як звичай „кривавої помсти“. Зрозуміле, в звязку з цим і дивовижно неповне і невиразне знайомство з паралельними мовами, що його можна спостерігати тепер у нас, після декількох років державного натиску на принципових і просто затятих „одномовців“.

Я наведу низку ілюстрацій із своїх матеріалів що - до розмовної мови м. Києва, зібраних підчас декількох вакаційних поїздок, починаючи з літа 1924 року. Насамперед я користуватимуся своїми записами ораторських виступів педагогів на двох учительських загально-міських конференціях (1924 та 1925 р.), а далі записами розмов моїх київських друзів. Зазначу тільки лексичні та фразеологічні явища, бо вони не вимагають ні особливого шрифту для віддавання, — ні спеціального підготування від читача, як це було - б потрібно для аналізу даних фонетичних та морфологічних¹⁾.

Цей „усний“ матеріал зовсім не уявляється мені найхарактеристичнішим та й найважливішим, але для відчуження міжмовних взаємодій та їх минулих наслідків за певного часу, — йому можна дати перевагу перед „текстами“ цеб-то даними писано-зорової форми мови.

Розмовні мовні типи, більш автоматичні, не тамовані, не нормалізовані — краще відбивають різноманітність мовних навичок, безпосередній мовний побут мас. Літературні типи дуже позначаються свідомими і довільними впливами провідних (культурно і політично) шарів. Нарешті на розмірну витриманість усякої літературної мови впливає й те, що „написане“ адресується завжди до мовних „однопартійців“, у розмові-ж ми зважаємо на розмовника, який трапиться, або на склад аудиторії найчастіше різнородної що до мови.

Передумови для „дводіалектності“ киян існували з дуже давніх часів, — адже вони в самій природі мовного життя великого міста. Не могли не асимілюватися один з одним у деякій частині — основні мовні колективи: український, польський, єврейський і російський²⁾.

¹⁾ Ширший дослід своїх матеріалів я подам у іншому місці.

²⁾ Можна добути немало історичних даних про наслідки цього взаємодіяння, про стан „нерозмежованої мовности“, — з низки давніх і нових пуристичних показників — як от: 1) В. Долопчев. Опыт слова и неправильностей в русской разговорной речи. Одесса. 1886. 2) И. Огиенко. Словарь неправильных трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи. Киев. 1912. 3) Ів. Стещенко. Про українську літературну мову. К. 1912. 4) М. Пилипович. Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови. Київ. 1913. 5) Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ. 1923, та інш.

Єврейський жаргон не виходить за межі особного вжитку в малих, замкнутих колах,— і до того, навіть у цим обмеженні, майже ніколи не є одинокий діалект своїх носіїв. Хоч євреїв за останніми даними 27,3% населення Києва, але далеко не всі вони і звичайно не завжди вживають жаргону. Польська мова, ще до середини XIX віку „привілейований“ діалект верхів у Києві, тепер утратила усю свою вагу, нею володіє, як рідною тільки 2,6% населення міста. Російська, що тільки з другої половини XIX в. в своїй „питомій вазі“ піднеслася до переважного стану, тепер, завзято опираючись, відступає першенство українській мові (за останніми даними росіян у Києві 24,4%, українців 42,1%).

Широкий публичний ужиток, як ясно вже з попереднього, мають тепер у Києві тільки українська й російська. Вони найбільше й перехрещуються в розмовній мові, цеб-то ні та, ні та не додержують своєї „чистоти“. За небагатьма винятками в публичних місцях м. Києва неможна певно держатись тільки одної з цих мов, маючи другу за невідому. Тому частенькі вкруплювання в один контекст вимовно підкресленої або недбалої цитації другої мови, або плеонастично подвоєні вирази термінами двох мов. (Цю саму чергову дводіалектність російсько-французьку ми знаємо у світського російського загалу з кінця XVIII віку до середини XIX).

Приклади.

Українець-промовець дозволяє собі вставити в український контекст вставне речення „не во грех будь сказано“, і далі „жарять (sic!) всім екзамен“. Другий каже: „Ну, ладно, так і будем дивиться...“ і далі: „Єсть школи гробокопателей, це школи при научпедкомі“. Третій: „Ну, ясно, що облік праці ще важніше“, він-же: „Очевідно, що перед широкою аудиторією було-б (sic) інтересно...“ Четвертий: „все це повинно учестися...“ П'ятий: „не мешало-бы знаєте аткрить педагогічеській інститут,—от що кажуть тепер проводирі реформи...“ Шостий: „Колічественний учьот, погоня за виконанням цих підрядів“, він-же: „Всі учні скативалі, спісивалі...“ Сьомий: „Можна сказать, що всіх службовців, служащих...“

Російський промовець каже: „Если выникнут затруднения...“ Другий: „Госиздат выдал нам несколько книжек...“ Третій: В чем власная сущность вопроса? Четвертий: „Выучить язык страшенно трудно...“ він-же: „Часть ВУЗ'ов, которые соприкасаются с селянством...“ П'ятий: „Интересно для нас всех аб'аварить этот вопрос“ Шостий: „Каково же положение вещей надальше?...“ „Масовик не вынахотчик...“ „Почасти это конечно верно...“ Сьомий: „Этот вопрос еще не выришен (так кажуть і недавно-приїжджі лєнінградці останнім часом). Из розмов з представниками кийвської інтелігенції я записав: 1) „Если цензор заборонит это...“ 2) „Словарная работа даже в условиях нормального часу протекает медленно...“ 3) „Я прыгадую кой-кие обстоятельства этого дела...“ 4) „Я был написал низку эпиграмм...“ 5) „Она есть колоссальным фактом...“ 6) „Уже темно было, как я вертался...“ 7) „Вы так не ганяли по городу, как мы...“ 8) „Видите там вон облака скупчуются...“ 9) „Я привык до Киева...“ 10) „Мы говорим за тебя...“ 11) „Идем на эту дверь...“ 12) „Подожди меня там, где стает трам...“

Лише в небагатьох з наведених прикладів можна бачити свідоме вживання чужомовної домішки. Здебільшого елементи паралельної

мови перепадають у мові того, хто говорить, як одинкові, для двох мовних рядів спільні, недиференційовані кільця. Основа цього явища в тім, що нормалізовані мови українська і російська мають багато тотожних елементів (ледве розрізняваних тільки фонетичними нюансами, але це тут, як уже сказано, не взято до уваги, та й не має ваги, бо фонетичні навички у киян майже в усьому збігаються — чи то в „українців“ чи в „росіян“ з переконання, чого неможна сказати за київських євреїв, поляків та інших). І можна стверджувати навіть, що для деякої групи осіб не існує взагалі двох розмовних мов. Вони розрізняють тільки літературні — українську і російську, бо писано-зорова форма мовного вислову і зносин завжди зв'язана з напруженням зворотом до мовної норми.

Наслідком побутової дводіалектності повстають гібридні неологізми, себ-то витвори з елементів двох мовних рядів, що суперечать нормі обох мов з будь-якого погляду. Наприклад: 1) горазд (з проривним російським „г“) в розумінні „гаразд“, 2) „здорово целял“; 3) „главна хіба, що масовика вважали творцем“; 4) „чем ми будем сьогодні заніматься“; 5) „одні учителі виноваті“; 6) „ми учим так, як нам старші товариші з авторитетом показали“; 7) „в этом году недостаточно удало произведен было опыт...“; 8) „нужно известных предпосылок“ (треба!); 9) слово „засмутился“ робфаковець перекладає на „російську мову“ так: „зажурился“.

Цей „мовний суржик“, хоч і досить численний в розмовнім ужитку, майже весь — одноденний, він не має майбутнього. Що більше зміцняється й поширюється вживання української мови в Києві, як і по інших великих містах України, то швидше і виразніше буде усвідомлена там загальна потреба володіти двома мовами. Без цього неможлива активна участь у громадському житті цієї країни. Але неможливе й цілковите відмовлення від російської мови.

Піднесення культурності міського населення неминуче веде до упорядкування мовного побуту в розумінні що-раз виразнішої диференціації мовних навичок. Скрізь однаково — висока культура величезного міста і зумовлена і приневолює до виробленої і поширеної поліглотії.

ОЛ. ОЗЕРОВ

Композиційні елементи кіно-фільму

Деякі елементи кіно-мистецтва тісно зв'язані з літературою. Найбільше спільних рис є між кіно-сценарієм та літературним твором¹). Кіно-сценарій цілком обумовлює композиційні елементи кіно-фільму. Отже вивчати їх доводиться почасти за допомогою теорії літератури, розглядаючи композиційні елементи кіно-фільму так, як композиційні елементи літературного твору.

Це провідне твердження може викликати таке заперечення: мовляв, так ставити питання є професійна зацікавленість літературознавця. Такі заперечення чути доводилося не один раз. Інколи вони не безпідставні були: нагадаймо хоч-би полеміку між Б. М. Ейхенбавмом та Мих. Скачковим з приводу „внутрішньої“ мови кіно-глядача²). Звісно, утотожнювати літературу й кіно — не можна: глядач інакше фільм сприймає, ніж читач — літературний твір. Проте не можна сказати, що кіно є цілком самостійне мистецтво: самостійних, відокремлених мистецтв взагалі нема. У літературі є деякі елементи музики (евтонія то-що), в архітектурі — елементи малювання. Так само й у кіно-мистецтві: композиційні елементи є один із літературних елементів цього мистецтва. Звичайно, в кіно ці елементи набувають характерні особисті.

I

Композиційні елементи кіно-фільму є одна із складових частин кіно-жанру. Розглядати їх мусимо, весь час пам'ятаючи про це.

Визначити поняття жанру можна приблизно так: жанр, у широкому розумінні, є найширше поняття морфології мистецького твору. Він є, як раз, той „сосуд“, що до нього влито певний зміст і певні засоби. Жанр є, з одного боку, сукупність композиційних елементів, і, з другого боку, елементів тематичних.

У кіно-мистецтві до композиційних елементів однесено:

1. Кіно-кадр, або мотив.
2. Епізод, сукупність кадрів.
3. Фільм, закінчену сукупність епізодів.

До тематичних елементів однесено:

1. Події.
2. Герої, що ці події втворюють.
3. Оточення.

Вивчення всіх цих елементів є вивчення кіно-жанристики, що складає собою частину кіно-поетики. У цій статті розглядатимемо

¹) Нагадаймо хоч-би статтю А. Лейтеса: „Сценарій, як літературний жанр“ (К і П, № 42, 1926 р.).

²) Газета „Кино“. Москва, Грудень 1926 р.

тільки композиційні елементи кіно-мистецтва, що до певної міри залежать від того жанру, до якого вони належать.

За наших часів існують декілька основних жанрів, що обумовлюють собою сукупність композиційних елементів. Тому, перш ніж вивчати композиційні елементи, треба зупинитися на кіно-жанрах.

Кіно-жанри втворилися швидче, ніж який-небудь із інших видів мистецтва. Цьому сприяло те, що кіно запозичило жанри з трьох джерел: фотографії, театру та літератури. У такому явищі немає нічого незвичайного: такого запозичення вимагав, — по-перше, закон економії творчої енергії, по-друге, тільки таким шляхом можна було призвичаїти глядача до нового мистецтва.

Фотографія (в жанровому розумінні) ставала в пригоді, щоб дати глядачеві можливість побачити певні події, показати ту чи ту місцевість то-що.

Театр, принаймні, на перших кроках розвитку кіно-мистецтва, був для кіно-жанрів основним джерелом. Ті кіно-жанри, що їх назви й тепер залишилися: драма, комедія — є жанри театральні.

Література стала в пригоді кіно-жанрам згодом, тоді, коли кіно почало з-під впливу театального виходити. Справа в тім, що обсяг театального мистецтва був для кіно недостатній. У театрі дія була обмежена на протязі акту єдністю місця та до певної міри єдністю дії. У той самий час кіно може з надзвичайною легкістю та хуткістю переносити дію з одного місця на друге. Кіно може порушувати єдність її, наприклад, пригадаймо кінець „Двох сиріток“ Гріфітса. Звичайно про паралелізм дії в театрі не можна й мріяти¹⁾. У той самий час літературу зовсім не обмежено єдністю місця й дії. Тим-то й зрозуміло, що кіно-оповідання запозичило багато сюжетових рис у літератури.

Отже, фотографічні, театральні та літературні жанри стали за джерело втворення жанрів у кіно-мистецтві. Але знову нагадати мусимо, що найбільше спільного за наших часів є між кіно-жанром і жанром літературним.

Основні жанри кіно-мистецтва, які обумовлюють усі композиційні та сюжетові елементи, такі:

1. Видова чи хроніка. Цей жанр виник безпосередньо з фотографії.

2. Драма.

3. Комедія.

4. Середній жанр — п'єса, що в ній є елементи й драми й комедії.

У цій статті ми розглядатимемо композиційні елементи кіно-мистецтва, що їх особності обумовлює той чи той жанр.

II

КОМПОЗИЦІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ КІНО-МИСТЕЦТВА

1. Кіно — кадр — те саме, що в літературному творі зветься мотивом, цеб-то найдрібніший композиційний елемент, окрема сцена.

Кадри розподіляємо на: 1) статичні, 2) статичні, що характеризують, 3) динамічні.

Уявімо собі на прикладі з кіно-практики, що то є за три види кадрів.

¹⁾ Як виняток, нагадаймо останню дію „Комуни в степах“ Куліша, де дію розгортається паралельно. Але тут слід уже говорити про те, що театр запозичив деякі елементи кіно. До речі цей паралелізм вражав своєю умовністю.

Статичний кадр, це такий кадр, який не відіграє ніякої ролі в будіванні інтриги. Наприклад, у американському фільмі „Акули Нью Йорку“ бачимо приклад статичного кадру: герой тікає від поліцаїв та натрапляє на кімнату, де мисться якась жінка. Він затуляє очі та тікає повз цю кімнату. Цей кадр, що нічого нового не вносить у розвиток дії, є кадр статичний.

У німецькому фільмі „Пашники Берліна“ є чудесний приклад статичного кадру, що характеризує. Один із героїв, людина з темним минулим, чекає поки сусідку заарештовують поліцаї, потім одкриває квартиру та краде в неї машину шити. Цей кадр не вносить нічого нового до розвитку дії, він тільки характеризує героя. А втім, у попередньому розвитку інтриги були певні дані для того, щоб цей кадр відіграв динамічну роль: другий герой мріяв про те, щоб і собі таку машину здобути. Якщо скажемо, 1-й герой передав би цю машину 2-му героєві, цей кадр відіграв би активну роль і був би кадром динамічним.

Крім цього, кадри посідають іще одну особливість: саме тривалість, тоб-то довжину плівки, що вирачається на кадр, яка надає сукупності кадрів певної ритмики. Німецький дослідник Р. Гарме підрахував, що р. 1921—22 акт складало пересічно 33 кадри на 12 секунд кожний; р. 23-го—пересічно 86 кадрів на 7 секунд; нині—кадрів уже 120 на 3—5—6 секунд пересічно.

Визначаючи ці дві композиційні особності кіно-кадрів, звернімося до систематичної їх аналізи. Той чи той характер кадрів, як ми уже визначили, залежить від певних особливостей жанрових. Отже доведеться розглядати композиційні елементи окремих кіно-жанрів, за тим розподілом, що його вище подано.

Видова та хроніка. Т. зв. „видову“ досі складали кадри статичні, що характеризують якусь місцевість, або якісь особливі, специфічні її риси, чи, нарешті, якусь діяльність у якому-небудь куткові земної кулі.

Видова має на меті дати загальне вражіння об'єкту зйомки, загальний огляд чи краєвид і, по-друге, показати окремі деталі. Усі кадри, таким чином, розподіляється на дві категорії: 3-го чи й 2-го плану та 1 плану й „крупно“. Іноді для загальних кадрів 2-го й 3-го плану вживається панораму, іноді ці кадри знімається з потягу, пароплаву чи з аероплану. Наприклад у „Маховику“ ВУФКУ спочатку знято—1) подорож до Ялти (з потягу), 2) загальний вигляд Ялти (3-й план), 3) будинок санаторії (2-й пл.), 4) окремі деталі. Такий монтаж є цілком логичний. Отже, ми бачимо, що не завжди в видових картинах є тільки статичні, що характеризують, кадри: є й кадри динамічні. По кращих картинах такого типу ми бачимо навіть суто кінематографічну зав'язку, суто кінематографічні динамічні мотиви. До картин такого типу доведеться, очевидно, віднести працю Дз. Вертова „Человек с кино-аппаратом“¹⁾.

Що до ритмики кадрів, треба зазначити, що вона еволюціонує відповідно до розвитку кіно-техники. Якщо раніш видову та хроніку складали декілька довгих кадрів, що з картини утворювали

¹⁾ Те саме доведеться сказати і про кіно-хроніку. Її, проте, визначає низка кадрів динамічних, що іноді набувають навіть фабулярного характеру. Можна розподілити хроніку на два види: один вид—той, що в ньому є тільки статичні, що характеризують, кадри (дерево, під яким Пушкин сидів), другий вид—той, де є динамічно-фабулярні елементи (пригадаймо кіно-хроніку ВУФКУ „Землетрус у Криму“).

„кіно-альбом з фотографіями“ — тепер можна провести цілковиту паралель між монтажом фільму та тими поглядами, які кидає глядач навколо себе, коли він на щось дивиться. Ритмика кадрів у видовій та хроніці відбиває ритм подій. Яскравий доказ цього є чудесна хроніка ВУФКУ „Зустріч Чичерина з Рушді беем“. Зустріч заснято швидкими кадрами. Подібно до цього, людина, що прийшла на зустріч подивитися, певно переводила б погляд з одного місця на друге. Після зустрічі знято панцирника Рушді-беевого, то-що. Ці кадри йдуть значно повільніше.

Драма. Загалом треба визначити, що суто-статичних кадрів у кіно майже нема, навіть у раніших кіно-фільмах. Здебільшого в усякому кіно-жанрі зустрічаємо кадри динамічні та статичні, що характеризують.

Важно підрахувати точно, як співвідносяться кадри динамічні та статичні, що характеризують, але по різних видах драми це співвідношення є одмінне. У американському детективі статичних, що характеризують, кадрів майже не буває (наприклад, у „Акулах Нью-Йорку“ — типовому детективі — таких кадрів не більше за 5 — 6). По детективах здебільшого зустрічаємо кадри динамічні.

Детектив виріс у Америці. Американцям, із нервовим темпом їх життя, потрібні були картини з надзвичайною зовнішньою динамікою. Вони часу не мали до психичних глибин людського життя придивлятися.

У той самий час німецькі експресіоністичні фільми позначає надзвичайно велика кількість статичних, що характеризують, кадрів. Пригадаймо „Останню людину“. У ній % динамічних кадрів не більший за 10 — 15 від усієї кількості кадрів. Напруженість дій, проте, зберігається весь час. Експресіоністичні картини заглиблюються в психіку героїв, вони мусять їх поведження уважно та всебічно показати — звідси виникає потреба надзвичайно складного монтажу. Варт сказати про т. зв. паралельний монтаж, що його в німецьких картинах надзвичайно влучно вживається. Наприклад, якщо людина, скажемо, стрибає з пароплаву в море, американський монтаж дасть лише один кадр: плигнув і все. У той самий час, німецька техніка, німецька нормативна метода є инакша. Матимемо низку кадрів: 1) (2-й план): людина стоїть на пароплаві, 2) (крупно): руки людини, що тримають поруччя, 3) (крупно): ноги людини, 4) вигляд моря з погляду людини то-що. Таким чином, за рахунок зовнішньої динаміки американського фільму, німецький фільм позначає більша кількість динаміки внутрішньої, з уставленням на психологізм.

Що-до ритмики кадрів — здається не можна відрізнати різних типів драми. Вони всі до певної міри обумовлені розвитком кіно-техніки. Проте російські дослідники Пудовкин та Іп. Соколов розподілили фільми на низку типів що-до тривалості їх кадрів, за допомогою музичних термінів. Але, здається, не завжди щастить цього досягти: знаємо добре, що окремі фільми посідають велику кількість одмінних ритмів. Принцип тривалості окремих кадрів, мабуть, є той самий, як у кіно-хроніці: що напруженіша дія, то швидчий монтаж і навпаки.

Комедія. Розгляньмо два типи комедії, що так чи так обумовлюють характер та ритмику кадрів: тип Ліндерової та тип Ллойдової комедії.

Комедії Макса Ліндера побудовані були під величезним впливом театру. Головне в фільмах Ліндера — то була його гра. Тим-то

в старих його фільмах була сила довжелезних кадрів, з яких чимало належало до статичних, що характеризують (типу: Ліндер грає на роялі, Ліндер п'є чай). Ці кадри характеризували першорядні комедійні здібності Ліндерові.

Інша справа з фільмами Ллойдовими. У його фільмах є „установка на сюжет“. Неймовірно динамічні кадри характеризують його фільми. Цікаво визначити, що Ллойдові фільми — фільми американські, й їх позначає як раз ця зовнішня динаміка американських фільмів.

Що-до ритмики комедій,— треба визнати, що взагалі комедія позначається швидкішим темпом, ніж драма, але в останні часи цієї різниці майже нема. Можливо, що драма запозичила в комедії її швидкий темп. У всякому виді мистецькому „нижчий жанр“ впливає на „вищий“.

Нарешті, п'єсу, середній вид кіно-жанрів, позначають ті особистості, що вона в деякі моменти позичає характерні риси комедії, іноді — драми.

Докладніше про це говоритимемо далі.

Дозволимо собі висловити одне загальне твердження: елемент ритму є елемент абстрактний, елемент до певної міри музичний. Ритмика кадрів, з одного боку, відбиває психологічний стан, у якому перебувають герої, або загальну напруженість дії, з другого боку, ритмика розрахована впливати на глядача.

Взаємодіяльність цих двох функцій ритмики й утворює естетичне враження від фільму.

Сукупність кіно-кадрів складає епізод. Епізод є перший засіб комплектувати кадри.

Аналізуючи спочатку самі епізоди, проте, не можемо обминути в деякій мірі їх роль в будіванні цілого фільму: характер епізоду залежить від того, яке місце вони посідають у загальній композиції фільму. Тепер зупинімося на деяких моментах поетики епізодів.

У видовій епізод складає низка кадрів, які мають на меті схарактеризувати те чи те видовище. Приблизно така сама є справа з хроникою. Пригадаймо типову західню хроніку: матч у Каліфорнії (1 епізод), зустріч Чемберлена з Пуанкаре (2 епізод), авто-змагання у Франції (3 епізод) то-що. Типова видова: види Біярицу (1 епізод), Палестина (2 еп.), полювання в Булонському лісі (3 еп.) то-що. Як у хроніці, так у видовій, епізоди відіграють роль складових частин огляду. Це певним робом відбивається на характері їх. Епізод у хроніці та видовій будують здебільшого в такий спосіб: а) загальний вигляд ситуації чи краєвиду, б-в-г...) деталі.

Другий вид хроніки та видової теж відбивається на епізодах: це той вид, коли в видову (зрідка) та хроніку вноситься елемент фабулярності. Тоді ці епізоди підпорядковуються до вимог фабулярності. Нагадаймо дві картини „Чорний материк“ та „Зустріч Чичерина з Рушді бекм“.

„Чорний Материк“ — це типова видова з елементами фабулярності. Отже в ній епізоди набувають іншого вигляду. Їх підпорядковано вимогам фабулярності. У цьому фільмі спостерігаємо такі епізоди: 1) дієві особи збираються в експедицію, 2) пароплав (тут важито принцип видовий, що його вище наведено, але з тією різницею, що заснято тільки те, що цікавить героїв: склеп, каюти, машина, то-що), 3) місто в Африці (здається — Капштадт). Тут додержано того самого принципу і т. и.

„Зустріч Чичерина з Рущі-Беєм“ — також має деякі елементи фабулярності, що відбивається на характері епізодів. Маємо низку їх: 1) зустріч Чичерина на вокзалі. Якби цей епізод мав самостійне значіння, його було б детальніше показано. Проте тут бачимо лише 5—6 кадрів, що не мають ніякої самостійної ваги. Епізод 2) Приїзд Чичерина підкреслено низкою великих планів, бо з фабулярного боку — це дуже важливий момент.

Закони будування епізодів у п'єсі, драми та комедії — майже однакові. Епізоди мають на меті висвітлити певні ситуації, що змінюються — зменшуючи чи збільшуючи напруженість дії. Епізоди досі не мали самостійної ваги та обслуговували загальну композицію дії таким способом:¹⁾ епізоди експозиції, що характеризують ситуацію та головних дієвих осіб, епізоди дії (епізоди динамічні) та епізоди шпаннунга (розв'язки). Якщо провести паралель між епізодами та кадрами, можемо сказати, що епізоди експозиції — епізоди здебільшого статичні, епізоди дії та шпаннунга — динамічні. Але останнього часу винайдено новий спосіб будувати епізоди. Цей спосіб монтажу атракціонів зв'язано з ім'ям С. Ейзенштейна.

Раніш з композиційного боку фільм — епізоди являли собою одне логичне й сюжетне ціле. Типовим сюжетом старого фільму було: роз'єднані, він та вона, після низки пригод щасливо з'єднуються. Від цієї сюжетової схеми залежала й композиція епізодів. Вони позбавлені були будь-якої мистецької самостійності, були більше театральні, ніж кінематографічні. Вони були остільки логичні, оскільки того вимагала логика сюжету, висловлена мовою (словами). Стара композиція кіно-фільмів не давала змоги виявляти кожного разу закінчену художню цінність епізодів. Якщо провести літературну паралель, до монтажу атракціонів ми спостерігали в кіно-фільмі одну розгорнену новелю, що позбавляло фільм конденсованості. Цей мистецький засіб кіно перейняло в театру, бо п'єси ці майже завжди є розгорнені новелі.

Ейзенштейн запозичив метод монтажу атракціонів із цирку. Що являє собою цей художній метод?

Атракціон — поодинокий цирковий номер виступ окремого циркового актора. Низка атракціонів утворює більш-менш витриманий програм. Атракціони завжди є дуже сконденсовані та самостійні. Для кіно самих атракціонів²⁾ не досить: кіно вимагає певної зв'язаності епізодів. Тому епізоди (= новеля) монтують, щоб-то зв'язують один із одним. Таким чином, замість розгорненої новелі, напр., в „Панцернику Потьомкіні“ спостерігаємо з новелі: про панцерник, про розстріл на сходах, про Вакулинчука. Їх зв'язано між собою: панцерник з одеським пролетаріатом, Вакулинчук з панцерником, демонстранти з наметом Вакулинчуківим. Таким чином, ці окремі новелі змонтовано одну одною.

Епізод, якщо його побудовано за принципом монтажу атракціонів, набуває величезної сили зорової виразності. Кожен атракціон (= епізод) набуває самостійної ваги. Увага глядача скупчується не тільки на логичному ході дії, але й на тих суто-зорових, сконденсованих вражіннях, що їх передає монтаж атракціонів. Увагу звертається не тільки не сюжет, але й на ті елементи „показу“ зовнішнього світу, що їх відбиває атракціон.

¹⁾ Епізод та частина — цілком різні речі. Розподіл фільму на частини здебільшого не відіграє композиційної ролі, якщо відіграє, то другорядну.

²⁾ Атр. — не в цирковому розумінні, але, як термін, що характеризує закінчений епізод.

Монтажеві атракціонів належить велике майбутнє, бо він є новий крок уперед кіно-мистецтва, крок від театру до винайдення власних засобів кіно-мистецтва.

Сукупність епізодів складає фільм. Що являє собою фільм, як композиційна єдність?

Вище ми сказали, що епізоди в фільмі об'єднано за окремими частинами сюжету і з композиційних елементів складаються: зав'язка, дія з шпаннунгом та розв'язка. Від цих композиційних принципів не відходить жодний кіно-фільм. Але часто ми зустрічаємо іншу послідовність цих трьох моментів. Але як би не перекручували цю послідовність, завжди можна переставити всі події за принципом послідовності часу й спостерегти всю непорушну наявність зав'язки, інтриги, шпаннунга.

Російський дослідник Іп. Соколов¹⁾ наводить приклади кінофільмів, де дія починається з „початку“, з „середини“ та з „кінця“. Проробимо коротеньку морфологічну аналізу всіх трьох типів композиції фільму.

1) Послідовне розгортання дії. „Нібелунги“. Отже за їх прикладом бачимо, що послідовне розгортання дії не залишає глядачеві ніяких „загадок“, ніяких „тайн“. Усе ясне й зрозуміле: Зигфрид кохав Брунгільду, його вбив Гаген Горнеге, Брунгільда мстить за вбитого чоловіка. От і усе. Як же тут розбито епізоди? Відповідно до всіх вимог людської логіки: а (зав'язка: любов Зигфрида до Брунгільди та ненависть Горнеге) переходить у б (інтрига: Горнеге вбиває Зигфрида. Брунгільда вживає заходів, щоб за Зигфрида помститися), в розв'язується через г (Брунгільда вбиває Горнеге). Сюжетова схема притягла до цієї композиційної лінії низку додаткових епізодів (полювання на дракона, залицяння Зигмунда до Брунгільди, Атила та його син, то-що), але всі ці побічні епізоди згруповано в логичній послідовності коло цієї основної композиційної лінії. Не перебільшуючи, можна сказати, що послідовне розгортання дії робить фільм повільним, монументальним, не загостреним. Те саме, приблизно, можна сказати про „Останню Людину“, ба навіть і про „Тараса Трясило“. Хоча в „Т. Т.“ і є багато зовнішньої динаміки, але ця остання виглядає трошки поверховим накрученням фактів, яке не псує загального тону фільма, витриманого в спокійних монументальних тонах.

Розгортання дії з середини завжди вносить в фільм елемент „тайни“, що загострює дію. Прикладом може бути фільм „Міс Менд“, власне не цілий фільм, а одна з його сюжетових ліній, саме та, в якій участь беруть А. Сторн, міс Менд, Чиче та Мендів небіж. Сюжет цієї побічної лінії є такий: батько Сторна мав „незаконорожденного“ сина, якого треба позбутися, бо він є претендент на Сторнову спадщину. Чиче вбиває хлопчика, в цій справі замішаний й А. Сторн, в наслідок чого Менд мстить Сторнові за смерть небожа. Ми навмисне розказали цей сюжет від початку до кінця, щоб яскравіше виявити, яку напруженість вносить до нього прийом розгортати дію з середини. Отже, спостерігаємо такі „тайни“, які весь час посилюють драматичність ситуації: а) невідомо, чому А. Сторн відчуває таку ніжність до хлопчика, в) невідомо, чому фашисти забирають хлопчика, с) Менд не знає, хто такий Сторн і т. ін.,

¹⁾ Кино - Сценарий. Теория и техника. М. „Кино - печать“ 1926 р.

і т. ін. Нарешті 3) коли дію розгортається з кінця, напруженість ситуації стає максимальна. Візьмемо, як приклад „Атлантиду“. На початку фільму показано офіцера, що стрибає з п'ятого поверху й розбивається на-смерть. Крім цього ми не знаємо, чому один із офіцерів повертається до Африки, чому він бачить у Парижі якісь примари то-що. Аж згодом ми дізнаємося про причини цих жахливих фактів: у казковій Атлантиді живе якась „страшна жінчина“ то-що. Відкинувши геть усю наївність змісту цього фільму, визнати мусимо, що цей засіб „оповідати з кінця“ надає всій фільмі надзвичайну напруженість.

Досі ми казали тільки про ті фільми, де існує якийсь один сюжет. Але існує ще один тип фільму, де вживається паралелізм дії, і це, звичайно, відбивається на загальній композиції фільму. Говоримо про „Нетерпимость“ Гріфітса, й про пародію на неї „Три епохи“ Бастера Кевтона. У цих фільмах спостерігаємо такий вид композиції: маємо низку паралельних сюжетів, що в них повторюється та сама сюжетова схема. Композиція таких фільмів здебільшого є одноманітна: засняті два чи три фільма розрізується на низку більш менш удало скомпонованих та закінчених епізодів. Кожну частину складає 3 чи 2 епізоди з кожної епохи. Така композиційна схема викидається основною ідеєю фільму: мовляв, „історія повторяється“.

Інші типи фільмів з паралельною дією побудовано здебільшого на контрастах: у них теж заснято два окремих фільми, де одне що-небудь (скажемо кохання робітника) протиставляється чому-небудь іншому (кохання буржуа). У таких випадках епізоди (ба навіть окремі кадри) будуються за принципом протилежності змістової в подібних що-до зовнішньої форми ситуаціях. Наприклад, робітник іде в клуб, буржуа йде в шинок, то-що.

Тепер звернімося до композиції епізодів, що їх обумовлює той чи той вид фільмів.

Епізоди складають інтригу. Інтрига (елемент сюжетний) обумовлює цілком ту чи ту композицію епізодів.

Інтригу завжди побудовано на боротьбі, на контрасті, який би він, цей контраст, не був — психологічний чи цілком реальний. З цього боку, скажемо, ляпас у вухо (америк. фільми) чи неподібність ідеологічних поглядів дієвих осіб — цілком однакові речі.

Отже епізоди¹⁾ komponується здебільшого в такий спосіб: перші один чи два, ба навіть три епізоди здебільшого статичні, що характеризують протиставлені групи людей чи окремі особи. Далі починається інтрига. Тут спостерігаємо епізоди динамічні. Нарешті йде шпаннунг, де колізії загострюються. Здається, — інших конструкцій немає.

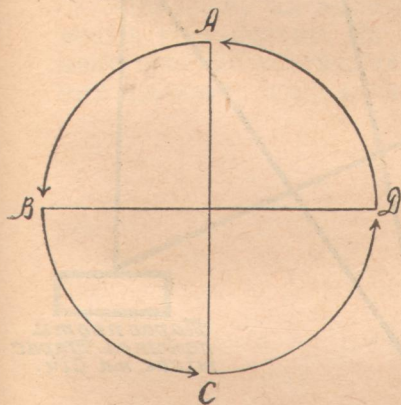
Якщо дія починається з початку або з кінця, ми спостерігаємо просте механічне перенесення шпаннунга на початок чи в середину, тоді менша напруженість дії наприкінці фільму широко компенсується елементом „тайни“.

Але треба ще звернути увагу на ті випадки, коли до основного протиріччя притягнуто побічні додаткові протиріччя. Їх вводиться до основного протиріччя способом паралелізму дії. Але одмінно од того способу, що ми навели вище, цей спосіб вводиться для того, щоб згустити інтригу. Наприклад, у „Тарасі Трясило“ бачимо дві основні

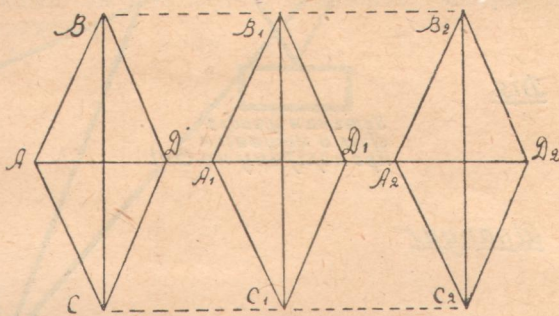
¹⁾ Мусимо зазначити, що поняття епізоду — не можна виявити шляхом простого обмеження кадрів. Розмір епізоду коливається поміж одним кадром і усім фільмом, але здебільшого в фільмі спостерігаємо декілька епізодів.

інтриги: Тарас мститься за сестру (а) й Тарас взагалі бореться з панством (в). Принципом гарної ув'язки сюжету є — як найближче зв'язати між собою дієвих осіб, що діють в окремих лініях інтриги... Це відбивається, звичайно, на композиції епізодів. Наприклад, у тому-ж таки „Тарасі Трясило“ спостерігаємо епізоди, як ото приміром епізод у шинку (с), що розв'язує два епізоди разом: Тарас мститься за сестру (а), Тарас тікає до Січі (в).

Якщо взяти графічної методи, цей принцип можна визначити так: (див. мал. 1).

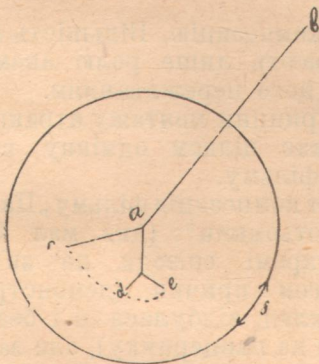
Мал. 1.

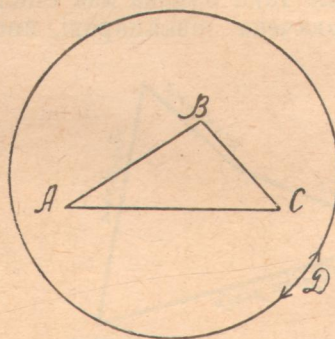
Мал. 2.

А, В, С, Д,—дієві особи. Вони є антагоністи. Але в той чи той спосіб усі дієві особи зв'язано в одну з одною сюжетовою лінією.

Якщо цього нема, фільм розбивається на декілька частин, які розпадаються й залишають у глядача чуття незадоволення.

Мал. 3.

Мал. 4.

В—готель. С—швайцарова дружина. Д. Е—дочка швайцарова та її чоловік. F—суспільство (сусідки то-що).

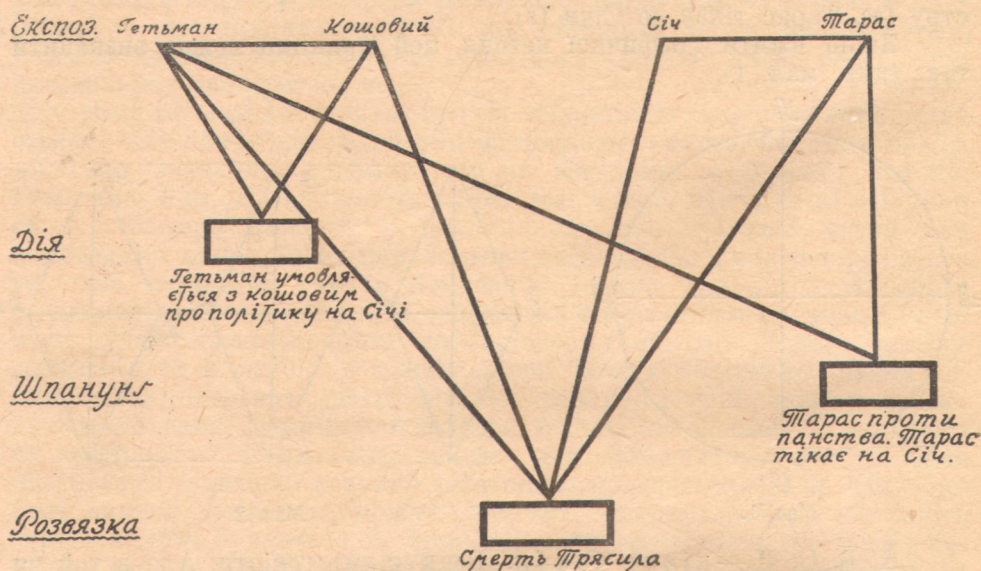
А — панперник. В — демонстрація. С — намет Вакулинчуковий. Д — соціальне тло 1905 року.

Змінюючи деталі цієї схеми, можемо спостерегти її наявність у всякому фільмі. У фільмі такого типу, як „Три епохи“ вона набуває іншого вигляду: (див. мал. 2).

А, В, С, Д—знову таки дієві особи. Їх (він, вона, батьки та „соперник“) зв'язано в межах кожної доби цілком тривіально. Але,

крім цього між кожною епохою є ще психологічний зв'язок. Його ми позначили пунктиром.

Фільм такого типу, як „Остання людина“ побудовано трохи инакше. Такі фільми — є фільми експресіоністичні, що на чолі ставлять одну якусь особу, яка репрезентує ту чи ту пристрась.

Мал. 5.

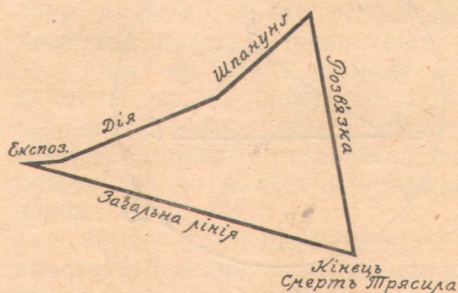
У даному разі носій такої пристраси¹⁾ є швайцар (А). Композиція фільму є така: (див. мал. 3).

Отже така будова має специфічну композицію. Більшість епізодів присвячена швайцарові, інші відіграють лише роль акомпаніменту його переживанням.

Принцип монтажу атракціонів викликає цілком одмінну композицію фільму.

От композиція фільму „Панцерник Потьомкин“: (див. мал. 4).

Окремі епізоди не зв'язано ланцюгом причин (демонстрація, наприклад, відбулася і без повстання на панцернику), але загальним психологічним зв'язком цих окремих епізодів стає соціальне становище суспільства.

Мал. 6.

Можна сказати, що Ейзенштейн скористався тут з способу розгорненої синекдохи (низка конкретних моментів, які змальовують загальне становище в Росії доби першої великої революції).

Нарешті, зупинімося на тому, яку композиційну роль відіграють епізоди в цілому фільмі.

¹⁾ (Цю пристрась можна визначити, як чуття власної достоїнності — як би сказав М. Хвильовий).

Візьмімо для цього й проаналізуймо „Тараса Трясило“. У ньому спостерігаємо таку ритмику епізодів: (див. мал. 5).

Отакі закони композиції фільму. Якщо-ж розглядати цей фільм з погляду його напружености, — можемо зробити такий графік: (див. мал. 6).

Бачимо, що загальна лінія композиції фільму йде вниз. Це цілком стверджується останнім написом фільму, де оповідається про те, що поки не було робітників — усі повстання селянства безнадійні були.

На цьому ми закінчуємо коротеньку аналізу композиційних елементів кіно-фільму. Як бачимо, вони безумовно є літературний елемент кіно-мистецтва, так само, як і сюжетові елементи - жанри. До них ще маємо згодом звернутися.